

2024

Pensioenfonds
Detailhandel

Deelnemersdialoog

Rapport

Niet eerder is een groep pensioenfondsdeelnemers, in lijn met modellen van burgerparticipatie, met elkaar in dialoog gegaan om tot aanbevelingen te komen over verantwoord beleggen. Voor meer informatie zie: [Deelnemersdialoog](#).

Dit project was een samenwerking tussen Pensioenfonds Detailhandel, dr. Emmeline Cooper (projectontwerp en -leiding) en professor Rob Bauer.

Projectpartners: Remco van der Stoep, Sortition Foundation, Stichting G1000.nu, Energized, professor Paul Smeets en dr. Bram van der Kroft.

Adviesgroep: Mathijs van Dijk, Hoogleraar Finance, Erasmus Universiteit, Rotterdam; Caroline Flammer, Barton Hepburn Professor of Economics, Columbia University, New York; Henk Groot, Hoofd Beleggingen, Pensioenfonds Detailhandel; Louise Kranenburg, Manager Verantwoord Beleggen en Governance, Pensioenfonds Detailhandel; Renate Pijst, Bestuurslid Pensioenfonds Detailhandel; Gert-Jan Seffinga, Bestuurslid Pensioenfonds Detailhandel; Graham Smith, Professor of Politics, Universiteit van Westminster, Londen; Laura Starks, Professor of Finance en George Kozmetsky Centennial University Distinguished Chair, Universiteit van Texas, Austin; René Upperman, Directeur, Pensioenfonds Detailhandel.

Juni 2024 © Cooper, Emmeline, van der Stoep, Remco, en Bauer, Rob.

Deelnemersdialoog Verslag De aanbevelingen van de Deelnemersdialoog zijn hier in de eigen woorden van de dialoogmakers weergegeven in hoofdstuk zes '06 Deelnemersdialoog aanbevelingen'. De overige inhoud is geschreven door de auteurs.

De aanbevelingen uit het rapport zijn uitsluitend bedoeld voor Pensioenfonds Detailhandel en beperken zich tot de specifieke omstandigheden en omstandigheden van het moment. Er kan geen wettelijke aansprakelijkheid worden aanvaard voor verlies of schade die voortvloeit uit de inhoud van dit document.

Dit rapport als volgt citeren:

Cooper, Emmeline, van der Stoep, Remco, and Bauer, Rob. 2024. Deelnemersdialoog Rapport

01

Over de
Deelnemersdialoog

02

Ontwerp van de
Deelnemersdialoog

03

Deelnemersdialoog
Dag 1

04

Deelnemersdialoog
Dag 2

05

Deelnemersdialoog
Dag 3

06

Aanbevelingen van de
Deelnemersdialoog

07

Evaluatie

Samenvatting

De Deelnemersdialoog is een nieuwe manier voor Pensioenfonds Detailhandel om in gesprek te gaan met haar deelnemers, de uiteindelijke vermogensbezitters. Er deden ongeveer 50 deelnemers ('dialoogmakers') mee, die op enkele kernkarakteristieken een goede afspiegeling vormen van het deelnemersbestand van Pensioenfonds Detailhandel. Denk hierbij onder meer aan demografische kenmerken zoals gender, leeftijd, en geboorteland. De Deelnemersdialoog heeft 49 aanbevelingen gedaan voor het beleid van Pensioenfonds Detailhandel over verantwoord beleggen. Het bestuur van het pensioenfonds zal uiterlijk in september 2024 reageren op de aanbevelingen van de Deelnemersdialoog, en zal deze meenemen in de besluitvorming over verantwoord beleggen.

De Deelnemersdialoog 2024 bestond uit drie bijeenkomsten van elk een hele dag. De deelnemers kregen informatie over pensioenfonds, verantwoord beleggen en het beleid van Pensioenfonds Detailhandel. Ze hadden de gelegenheid om hun mening over het onderwerp te delen en de meningen van andere deelnemers te horen. De deelnemers spraken samen over de wereld waarin zij in de toekomst willen leven en over welke waarden zij belangrijk vinden. Met de informatie en gesprekken als fundament, ontwikkelden zij gezamenlijke aanbevelingen om richting te geven aan het beleid van Pensioenfonds Detailhandel rond verantwoord beleggen.

Pensioenfonds zijn belangrijk voor het pensioen van hun deelnemers en hun beleggingen hebben invloed op hoe onze wereld eruitziet. Om deze reden hebben veel pensioenfonds de afgelopen jaren een beleid over verantwoord beleggen ontwikkeld. Omdat de deelnemers van een pensioenfonds uiteindelijk de eigenaars zijn van het vermogen waarmee het fonds belegt, is het wenselijk dat de belangen en meningen van de deelnemers het beleggingsbeleid mede bepalen. In Nederland is dat helemaal belangrijk, omdat werknemers hier niet zelf hun pensioenfonds kunnen kiezen, maar verplicht aangesloten moeten zijn bij het pensioenfonds van hun bedrijfstak of onderneming. Door een afspiegeling van deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel samen te brengen om na te denken over verantwoord beleggen, geeft de Deelnemersdialoog een zo compleet mogelijk idee van wat deelnemers belangrijk vinden. Het levert een uniek, diepgaand beeld op van de perspectieven van deelnemers op de toekomst, welke waarden ze delen, en wat hun gezamenlijke aanbevelingen zijn over verantwoord beleggen. De Deelnemersdialoog bouwt voort op eerdere initiatieven van Pensioenfonds Detailhandel om deelnemers te betrekken bij haar besluitvorming over verantwoord beleggen.

Het ontwerp van de Deelnemersdialoog is gebaseerd op bestaande modellen van burgerparticipatie die vooral veel worden gebruikt om burgers te betrekken bij overheidsbesluiten, zoals burgerberaden. Zulke processen komen voort uit democratisch denken over hoe burgers zeggenschap kunnen krijgen over kwesties die hen raken, door met elkaar in dialoog te gaan en samen tot besluiten of adviezen te komen die de politieke besluitvorming beïnvloeden.

Ontwerp van de Deelnemersdialoog

De Deelnemersdialoog draaide om de vraag waar Pensioenfonds Detailhandel op moet letten bij haar beleid over verantwoord beleggen. Er is voor deze vraagstelling gekozen omdat die breed genoeg is om dialoogmakers de mogelijkheid te geven om aanbevelingen te doen over allerlei thema's, zonder dat het een diepgaande technische kennis over beleggen van ze vraagt. Het proces was zo ontworpen dat iedereen, ongeacht kennis of ervaring, kon meedoen.

Bij de Deelnemersdialoog stond de dialoog tussen dialoogmakers centraal. Dat gebeurde vooral in kleine groepen, die elk werden ondersteund door professionele gespreksbegeleiders. De Deelnemersdialoog is ontworpen om alle dialoogmakers in staat te stellen om volop mee te doen aan het proces en om de ruimte te bieden voor het uiten en verkennen van diverse standpunten. Zeven principes vormden de basis van het ontwerp: inclusieve betrokkenheid, deliberatieve communicatie, geïnformeerde betrokkenheid, transparantie, invloed, waarde benoemen en geschiktheid.

Het proces bood ook ruimte aan vakkennis. Op Dag 1 verzorgden deskundigen een inleiding over pensioenregelingen, beleggen en verantwoord beleggen. Dialoogmakers kozen zelf nog eens zeven deskundigen uit, die op Dag 2 hun verschillende perspectieven op verantwoord beleggen inbrachten.

Er was in het programma daarnaast aandacht voor het perspectief van Pensioenfonds Detailhandel zelf. Medewerkers van het pensioenfonds lichtten het huidige beleid over verantwoord beleggen toe en de spraken met dialoogmakers over de afwegingen die daarbij komen kijken.

Dialoogmakers werden met behulp van een uitvoerig lotingsproces geselecteerd. Loting maakt het mogelijk om willekeurig mensen uit een populatie te selecteren om zo een groep deelnemers te verkrijgen die een zo goed mogelijke afspiegeling is van de bevolking als geheel, bijvoorbeeld wat betreft leeftijd, gender, regio of houding ten opzichte van een bepaald onderwerp. Door te werken met loting heeft iedereen een gelijke kans om geselecteerd te worden om mee te doen.

In de Deelnemersdialoog is onderscheid gemaakt tussen drie groepen deelnemers: deelnemers die actief bijdragen aan het fonds; gepensioneerden die pensioen ontvangen van het fonds; en deelnemers die in het verleden aan het fonds hebben bijgedragen, maar nu bijdragen aan een ander sector- of bedrijfsfonds (inactieve leden). Deze drie verschillende soorten deelnemers deden in verschillende aantallen mee aan de Deelnemersdialoog. Het aandeel gepensioneerden in het deelnemersbestand van Pensioenfonds Detailhandel bepaalde hoeveel gepensioneerden werden ingeloot. Voor actieve en inactieve deelnemers werd de gemiddelde pensioenpot per deelnemer gebruikt om te bepalen hoeveel deelnemers van elk type zouden worden ingeloot.

Om ervoor te zorgen dat de Deelnemersdialoog een goede afspiegeling zou zijn van het deelnemersbestand van Pensioenfonds Detailhandel, werd bij de tweede, gewogen, loting rekening ook geselecteerd op andere kenmerken van de deelnemers die zich hadden aangemeld. Het mechanisme voor de loting was ingesteld om qua verdeling het 'doel' voor elk kenmerk zo dicht mogelijk te benaderen. Dit was gebaseerd op gegevens over het deelnemersbestand van Pensioenfonds Detailhandel of op gegevens over de Nederlandse bevolking. Er werden doelen gesteld voor gender, leeftijd, geboorteland, type deelnemer, postcode, en houding (voorkeur) ten opzichte van het milieu of de economie (om ook hierop een mix te garanderen).

Om de kwaliteit van het ontwerp van de Deelnemersdialoog te versterken, heeft een adviesgroep van internationale experts op het gebied van verantwoord beleggen en deliberatieve democratie het project begeleid.

Deelnemersdialoog Dag 1

De eerste dag van de Deelnemersdialoog was grotendeels gericht op het informeren van dialoogmakers, hen de gelegenheid te geven om zich te verdiepen in de lange termijn en om van dialoogmakers te horen welke kennis en informatie ze verder wilden ontvangen. Drie deskundige sprekers uit de academische wereld en het bedrijfsleven (professor Rob Bauer, Universiteit Maastricht, dr. Rieneke Slager, Rijksuniversiteit Groningen en Mart Keuning, ABP) gaven dialoogmakers een inleiding over pensioenen, beleggen en verantwoord beleggen, en gaven antwoord op de vragen van dialoogmakers over deze onderwerpen.

Om hun blik te kunnen vestigen op de lange termijn, gingen dialoogmakers met elkaar in gesprek over hun hoop en verwachtingen voor de toekomst. Dat deden ze door zich voor te stellen hoe de wereld er over tien jaar, in 2034, zou uitzien. Dialoogmakers spraken over allerlei thema's in deze brede discussie, waarvan er 15 vaker werden benoemd als zaken die in de toekomst een belangrijke rol zouden spelen. Deze veelgenoemde onderwerpen waren: vrede, oorlog en wapens; immigratie en emigratie; klimaat; leefbaarheid en milieu; technologie; gezinsleven en zorg; intergenerationeel; ongelijkheid, armoede en rechtvaardigheid; consumeren en consuminderen; wonen; samen zijn en eenzaamheid; actie, invloed en macht; en duurzaamheid.

Om zelf de regie te nemen over de volgende fase in het proces, brachten de dialoogmakers in kaart welke verdere onderwerpen op het gebied van verantwoord beleggen zij in het programma van Dag 2 belicht wilden zien. De organisatoren zorgden dat er over deze onderwerpen deskundige sprekers voor Dag 2 werden uitgenodigd.

Deelnemersdialoog Dag 2

Dialoogmakers hebben tijdens Dag 2 hun kennis rond het onderwerp verantwoord beleggen en de afwegingen daarover uitgebreid. Om te beginnen gingen ze in kleine groepen in gesprek met deskundige gastsprekers, die hun verschillende invalshoeken presenteerden. Hierna gingen dialoogmakers in gesprek over wat voor hen belangrijk is: hun waarden in de context van beleggen. Samen hebben zij acht onderwerpen gekozen die de basis gaan vormen voor hun aanbevelingen: duurzaamheid; impact/lange termijn beleggen; leef- en werkomstandigheden wereldwijd; woningmarkt; financieel rendement; transparantie; mensenrechten en de positie van werknemers.

Om in te spelen op de behoefte van dialoogmakers om meer informatie over de beleggingsaanpak van Pensioenfonds Detailhandel te krijgen, was er in het middagprogramma van Dag 2 tijd voor hiervoor ingeruimd. Medewerkers van het pensioenfonds gaven een toelichting op het huidige beleid over verantwoord beleggen en vertelden vervolgens over de afwegingen en dilemma's die daarmee gepaard kunnen gaan. Dialoogmakers stelden vragen, gaven reacties en gingen tot slot aan hun tafels dieper in op wat ze gehoord hadden.

Deelnemersdialoog Dag 3

Dialoogmakers bereikten op Dag 3 het doel van de Deelnemersdialoog: het doen van aanbevelingen over verantwoord beleggen aan Pensioenfonds Detailhandel. Met de onderwerpen die ze op Dag 2 hadden gekozen als startpunt, werkten de dialoogmakers in acht kleine groepen samen om aanbevelingen op te stellen, ondersteund door gespreksbegeleiders. Om tot goede en breed gedragen aanbevelingen te komen, was er halverwege een uitwisseling, waarbij elke groep de voorlopige aanbevelingen met één andere groep deelde, waarna de groepen elkaar wederzijds constructieve feedback gaven. Daarna voltooide elke groep de eigen aanbevelingen. Nadat de dialoogmakers alle 49 aanbevelingen hadden gepresenteerd, stemden ze individueel over deze aanbevelingen.

Aanbevelingen van de Deelnemersdialoog

De aanbevelingen van de Deelnemersdialoog en de uitslag van de stemming daarover, zijn volledig weergegeven in hoofdstuk 6. Deze aanbevelingen bestrijken een breed geheel aan onderwerpen die van belang zijn bij verantwoord beleggen door Pensioenfonds Detailhandel. Bovendien geven de aanbevelingen een beeld van hoe dialoogmakers denken over verschillende aspecten van verantwoord beleggen. In essentie geven de 49 aanbevelingen en de resultaten van de stemming daarover uitdrukking aan de stem van de dialoogmakers – een 'mini public' dat het deelnemersbestand als geheel weerspiegelt – over verantwoord beleggen.

Evaluatie

Ter evaluatie is dialoogmakers gevraagd hoe ze het meedoen aan de Deelnemersdialoog hebben ervaren. Daarbij is geprobeerd om op basis van de antwoorden van dialoogmakers na te gaan in hoeverre de Deelnemersdialoog in de praktijk heeft voldaan aan haar ontwerpprincipes. Op de vraag of ze aan anderen zouden aanraden om mee te doen aan een proces als de Deelnemersdialoog zeiden bijna alle dialoogmakers dat ze dit zeker zouden aanraden (27) of dat ze denken dat ze het zouden aanraden (12). Over het geheel genomen geven de antwoorden van dialoogmakers op de vragen over hun ervaringen aan dat ze het meedoen aan de Deelnemersdialoog hoog waardeerden.

01 Over de Deelnemersdialoog

Wat is de Deelnemersdialoog? De Deelnemersdialoog is een nieuwe manier voor Pensioenfonds Detailhandel om in gesprek te gaan met haar deelnemers - de mensen die uiteindelijk eigenaar zijn van het pensioenvermogen.

Daarvoor heeft Pensioenfonds Detailhandel een gevarieerde groep van ongeveer 50 deelnemers samengebracht. Die zijn op een dusdanige wijze geselecteerd dat ze op enkele kernkarakteristieken een goede afspiegeling vormen van het deelnemersbestand van Pensioenfonds Detailhandel. Denk hierbij vooral aan demografische kenmerken (gender, leeftijd, geboorteland, enz.). Voor de duidelijkheid gebruiken we in dit rapport de term “dialoogmakers” voor de deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel die meededen aan de Deelnemersdialoog. [1]

Het doel van de Deelnemersdialoog was om informatie te verschaffen over verantwoord beleggen, een inclusieve dialoog over dit onderwerp mogelijk te maken en om deelnemers de kans te geven om aanbevelingen op te stellen voor het beleid van Pensioenfonds Detailhandel rond verantwoord beleggen.

De Deelnemersdialoog bestond uit drie bijeenkomsten van elk een hele dag. De dialoogmakers kregen er informatie over pensioenfondsen, verantwoord beleggen en het beleid van Pensioenfonds Detailhandel. Ze hadden de gelegenheid om hun mening over het onderwerp te delen en de meningen van andere deelnemers te horen. De dialoogmakers spraken samen over de wereld waarin zij in de toekomst willen leven en over welke waarden zij belangrijk vinden. Met de informatie en gesprekken als fundament, ontwikkelden zij gezamenlijke aanbevelingen om richting te geven aan het beleid van Pensioenfonds Detailhandel rond verantwoord beleggen.

Dit rapport geeft een beschrijving van de Deelnemersdialoog en de resultaten van dit proces, waaronder ook de belangrijkste output van de Deelnemersdialoog: de aanbevelingen van dialoogmakers en hun stemming over deze aanbevelingen (zie hoofdstuk 6). Deze aanbevelingen zullen door het bestuur van Pensioenfonds Detailhandel worden overwogen en meegenomen als basis voor het toekomstige beleid op het gebied van verantwoord beleggen. Het bestuur zal uiterlijk september 2024 reageren op de aanbevelingen van de Deelnemersdialoog en deze meenemen in de besluitvorming over het beleid rond verantwoord beleggen.

[1] Met de term “deelnemer” wordt bedoeld iedereen die pensioen opbouwt of heeft opgebouwd bij Pensioenfonds Detailhandel, inclusief gepensioneerden en mensen die op dit moment geen pensioen opbouwen bij het fonds, maar dat in het verleden wel hebben gedaan.

Naast de aanbevelingen bevat dit rapport: een beschrijving van het ontwerp en het proces van de Deelnemersdialoog; samenvattingen van de bijdragen van sprekers en de vragen die “dialoogmakers” aan sprekers stelden; en de uitkomsten van de dialoog, waaronder het samen vaststellen van de belangrijkste thema’s voor aanbevelingen. Net als vergelijkbare rapporten over burgerparticipatieprocessen richt dit rapport zich op het proces en de resultaten ervan, met bijzondere nadruk op de uiteindelijke output: de aanbevelingen van de dialoogmakers.

Dit rapport is geschreven voor de deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel, het bestuur van Pensioenfonds Detailhandel en het bredere publiek. De Deelnemersdialoog snijdt allerlei interessante vraagstukken aan over hoe mensen in dialoog met elkaar hun voorkeuren bepalen wat betreft verantwoord beleggen. Het begrijpen hiervan is een nevendoeel van het Deelnemersdialoog-project - hierbij gaat het om de waarde en effectiviteit van deze aanpak om deelnemers in staat te stellen hun gezamenlijke voorkeuren uit te spreken. Er wordt verder wetenschappelijk onderzoek gedaan om dieper hierop in te gaan en dat zal in een later stadium door de auteurs worden gepubliceerd.

Het ontwerp van de Deelnemersdialoog is gebaseerd op bestaande modellen van burgerparticipatie die vooral veel worden gebruikt om burgers te betrekken bij overheidsbesluiten.

De overkoepelende naam voor dit soort processen is “mini publics”. Door hierbij aan te sluiten heeft de Deelnemersdialoog een basis in democratische theorieën en de praktijk van nieuwe vormen van participatie.

Binnen de “mini-public”-benadering bestaan er allerlei vormen op verschillende schaalniveaus (uiteenlopend van 12 tot 500+ burgers), waarbij een burgerberaad met ongeveer 50 burgers een van de meest gebruikte modellen is. Deze processen brengen over het algemeen een groep burgers samen die in grote lijnen representatief is voor een land, regio of plaats. Burgers gaan vervolgens met elkaar in dialoog over een beleidsvraag die hun leven raakt, en bepalen samen welke aanbevelingen zij willen doen aan de overheid over dit vraagstuk. Voorzover wij weten markeert de Deelnemersdialoog de eerste keer dat deelnemers van een pensioenfonds of -organisatie op deze manier bijdragen aan besluitvorming over het onderwerp verantwoord beleggen. De manier waarop Pensioenfonds Detailhandel deelnemers – de uiteindelijke eigenaars van het pensioenvermogen – betreft bij besluiten over verantwoord beleggen, vertegenwoordigt een belangrijke innovatie op het gebied van governance binnen de pensioensector.

Waarom een Deelnemersdialoog houden? Pensioenfondsen zijn belangrijk voor het pensioen van hun deelnemers en hun beleggingen hebben invloed op hoe onze wereld eruit ziet. Om deze reden hebben veel pensioenfondsen de afgelopen jaren een beleid over verantwoord beleggen ontwikkeld. Omdat de deelnemers van een pensioenfonds uiteindelijk de eigenaars zijn van het vermogen dat het pensioenfonds belegt, is het belangrijk dat de belangen en meningen van de deelnemers het beleggingsbeleid mede bepalen. In Nederland is dat helemaal belangrijk, omdat werknemers hier niet zelf hun pensioenfonds kunnen kiezen, maar verplicht aangesloten moeten zijn bij het pensioenfonds van hun bedrijfstak of onderneming. Door een goede afspiegeling van (gewezen) deelnemers en gepensioneerden van Pensioenfonds Detailhandel samen te brengen om na te denken over verantwoord beleggen, geeft de Deelnemersdialoog een zo compleet mogelijk beeld van wat deelnemers belangrijk vinden. Het levert unieke en diepgaande inzichten in de perspectieven van deelnemers op de toekomst op, welke waarden ze delen, en wat hun gezamenlijke aanbevelingen zijn over verantwoord beleggen.

Wat zijn 'dialoogmakers' en wie zijn het? Zoals hierboven al vermeld gebruiken we in dit rapport de term 'dialoogmakers' om de deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel te beschrijven die hebben meegedaan aan de Deelnemersdialoog.

De groep deelnemers die is geselecteerd voor de Deelnemersdialoog is representatief voor alle deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel qua verdeling van leeftijd en gender. Ook is de groep een afspiegeling van de verschillende soorten deelnemers van het pensioenfonds: de groep omvat niet alleen actieve deelnemers (die momenteel pensioen opbouwen bij het fonds), maar ook gepensioneerden en inactieve deelnemers (ook wel "slapers" - mensen die ooit bij Pensioenfonds Detailhandel pensioen opbouwden maar op dit moment niet). Op andere belangrijke kenmerken vormde de groep van de Deelnemersdialoog een afspiegeling van Nederland als geheel, namelijk qua geboorteland, woonregio en houding ten aanzien van het spanningsveld milieu-economie.

Hoe is de Deelnemersdialoog ontstaan? In 2022 publiceerde Pensioenfonds Detailhandel haar huidige beleid voor verantwoord beleggen, [Beleid Maatschappelijk Verantwoord Beleggen 2022](#). Dat document beschrijft de strategie voor verantwoord beleggen en hoe die in praktijk wordt gebracht.

Daarvóór, in 2018 en 2020, deed Pensioenfonds Detailhandel al onderzoek naar de voorkeuren van deelnemers op het gebied van verantwoord beleggen. De uitkomsten van die onderzoeken werden meegewogen in het beleggingsbeleid. In samenwerking met de Universiteit Maastricht vroeg het fonds haar deelnemers of zij bij beleggingskeuzes meer nadruk wilden op de Duurzame Ontwikkelingsdoelen (Sustainable Development Goals - SDG's) van de VN. Dat zou betekenen dat Pensioenfonds Detailhandel intensiever in gesprek zou gaan met bedrijven die ondermaats presteerden op de geselecteerde ontwikkelingsdoelen.

De deelnemers die meededen aan het onderzoek werd duidelijk gemaakt dat hun stem over dit voorstel ertoe deed: de voorkeur van de deelnemers aan de vragenlijst zou worden opgevolgd door het bestuur en dus gevolgen hebben voor alle deelnemers.

Het voorstel voor meer nadruk op Duurzame Ontwikkelingsdoelen kreeg brede steun van deelnemers die de vragenlijst beantwoordden. Als gevolg hiervan heeft het bestuur besloten om met meer bedrijven in de beleggingsportefeuille een intensieve dialoog aan te gaan op onderwerpen die raken aan de SDG's.

De deelnemers die meededen aan het onderzoek spraken ook hun steun uit voor het screenen van de beleggingsportefeuille op duurzaamheidskenmerken (licht overwegen van ondernemingen met een hogere duurzaamheidsscore en licht onderwegen van ondernemingen met een lagere score). [2]

Voortbouwend op deze ervaring beoogt de Deelnemersdialoog het inzicht van Pensioenfonds Detailhandel in de voorkeuren van haar deelnemers te vergroten en deelnemers in staat te stellen om zelf specifieke aanbevelingen te geven aan het bestuur van Pensioenfonds Detailhandel. Om dit te bereiken heeft de Deelnemersdialoog:

- een representatieve groep (op basis van sociale, demografische en attitudekenmerken) deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel bijeengebracht als dialoogmakers;
- dialoogmakers kennis laten maken met (a) verantwoord beleggen - met de hulp van deskundige sprekers, (b) de strategische aanpak van Pensioenfonds Detailhandel, en (c) de perspectieven van andere dialoogmakers;

- het delen en verkennen van een breed scala aan invalshoeken mogelijk gemaakt, door te zorgen dat dialoogmakers in hun gesprekken zowel individuele als maatschappelijke en ecologische belangen konden bespreken;
- dialoogmakers in staat gesteld om uit te vinden waar ze het met elkaar over eens waren en wat ze gezamenlijk belangrijk vonden, maar ook om minderheidsstandpunten onder de aandacht te brengen;
- duidelijke, specifieke aanbevelingen gegeven aan Pensioenfonds Detailhandel, waarbij duidelijk is in hoeverre elke aanbeveling door de groep als geheel wordt gesteund.

[2] Bauer, R., Ruof, T. and Smeets, P.. 2021. Get Real! Individuals Prefer more Sustainable Investments. The Review of Financial Studies 34(8):3976–4043 <https://doi.org/10.1093/rfs/hhab037>

Op welke principes is de Deelnemersdialoog gebaseerd? Er is een wetenschappelijke basis voor de Deelnemersdialoog. Die heeft de vorm van een zogenoemd conceptueel kader. [3] Het kader onderscheidt zeven criteria voor hoe deelnemers van een pensioenfonds op een goede manier kunnen meebepalen hoe het verantwoord en duurzaam beleggen wordt vormgegeven. Deze criteria waren leidend bij het ontwerp van de Deelnemersdialoog.

- **Inclusieve betrokkenheid:** alle relevante deelnemers zijn betrokken, zij zijn voldoende representatief voor het fonds als geheel en kunnen volwaardig deelnemen aan de dialoog.
- **Deliberatieve communicatie:** deelnemers gaan een respectvolle dialoog met elkaar aan, ze kunnen verschillende perspectieven naar voren brengen en ze kunnen betrokkenheid ontwikkelen bij vormen van consensus, overeenstemming of constructieve besluitvorming.
- **Geïnformeerde betrokkenheid:** deelnemers worden geïnformeerd door deskundige en professionele invalshoeken, maar worden ook geïnformeerd door de perspectieven van andere deelnemers. Als resultaat van het proces worden leidinggevend en bestuursleden geïnformeerd over de perspectieven van de deelnemers.
- **Transparantie:** het proces, de resultaten en aanbevelingen ervan zijn transparant voor de deelnemers aan het proces, voor de deelnemers van het pensioenfonds en voor het bredere publiek. Er wordt ruimte geboden om te reageren op het proces, de resultaten ervan en de aanbevelingen.
- **Invloed:** de aanbevelingen hebben invloed op het beleid van het pensioenfonds, de strategie en de daaraan gerelateerde besluitvorming via formele of informele beïnvloeding.
- **Waarde benoemen:** “waarde” drukt uit wat deelnemers als een “goede deal” zouden ervaren. Waarde benoemen gaat over het proces waarin deelnemers vanuit hun eigen perspectieven tot gezamenlijke uitspraken komen over waarde (inclusief financiële en/of niet-financiële waarde), en wat zij vinden dat pensioenen in deze context moeten realiseren.
- **Geschiktheid:** het proces is laagdrempelig om aan deel te nemen, en haalbaar voor het pensioenfonds om te organiseren en om voor opvolging te zorgen.

[3] Cooper, E. 2021. Pension Schemes, Sustainable Investing and the Promise and Challenge of Governance Innovations. Proefschrift Universiteit van Westminster Social Sciences

Overzicht van het rapport

In de volgende hoofdstukken wordt het ontwerp van de Deelnemersdialoog besproken, samen met het proces, de perspectieven en voorkeuren van dialoogmakers die naar voren kwamen.

In Hoofdstuk 2 wordt uitgebreid ingegaan op de vormgeving van de Deelnemersdialoog, inclusief het programma van de drie dagen, projectmanagement en governance, en loting en werving.

In de hoofdstukken 3, 4 en 5 worden de activiteiten van Dag 1, Dag 2 en Dag 3 van de Deelnemersdialoog besproken. Er is onder meer aandacht voor de bijdragen van sprekers en de vragen hierover van dialoogmakers. Ook gaan deze hoofdstukken in op de gesprekken die de dialoogmakers met elkaar voerden, en de uitkomsten daarvan.

Hoofdstuk 6 geeft een compleet overzicht van de uiteindelijke aanbevelingen van de dialoogmakers. Deze aanbevelingen vormen het belangrijkste resultaat van de Deelnemersdialoog, die de stem vertegenwoordigt van de deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel.

Tenslotte geeft hoofdstuk 7 een beeld van hoe de dialoogmakers de Deelnemersdialoog hebben ervaren op basis van hun antwoorden op de diverse vragenlijsten die ze hebben ingevuld.

02 Ontwerp van de Deelnemersdialoog

Dit hoofdstuk beschrijft hoe de Deelnemersdialoog is ontworpen. Het ontwerp bepaalt wat het vraagstuk van de Deelnemersdialoog is (de “opdracht”), hoe er kwalitatief goede dialoog kan plaatsvinden, en welke professionele kennis en expertise worden benut en hoe.

In het ontwerp wordt ook bepaald welke (typen) deelnemers kunnen meedoen en hoe ze worden geselecteerd op zo'n manier dat de Deelnemersdialoog een afspiegeling is van het hele deelnemersbestand van Pensioenfonds Detailhandel. Zo is het ontwerp van het proces een belangrijke factor in de ontwikkeling van aanbevelingen door dialoogmakers.

Welke ideeën zijn meegenomen in het ontwerp van de Deelnemersdialoog? Het ontwerp van de Deelnemersdialoog is geïnspireerd op burgerberaden (en andere modellen van deliberatieve democratie) die worden ingezet bij besluitvormingsprocessen van de overheid. Zulke processen vragen een groep willekeurig geselecteerde burgers om in dialoog te gaan over een complexe kwestie en om aanbevelingen voor beleid te ontwikkelen. De overheid gaat vervolgens met deze aanbevelingen aan de slag en laat zien hoe die worden opgenomen in haar beleid.

Welke vraag beantwoordt de Deelnemersdialoog? In de uitnodiging aan de deelnemers om zich aan te melden voor de Deelnemersdialoog stond deze vraag: 'Jij kunt meebepalen hoe Pensioenfonds Detailhandel belegt! Waar moeten wij op letten bij verantwoord beleggen?'

Er is voor deze vraagstelling gekozen omdat die breed genoeg is om dialoogmakers de mogelijkheid te geven om zelf thema's en kwesties aan te kaarten en in de aanbevelingen op te nemen. Tegelijk is de vraag specifiek genoeg om te zorgen dat dialoogmakers hun aanbevelingen toespitsen op verantwoord beleggen, zonder dat het een diepgaande technische kennis over beleggen van ze vraagt.

Hoe lang duurde de Deelnemersdialoog? De Deelnemersdialoog vond plaats op drie maandagen in het eerste kwartaal van 2024: 26 februari, 11 maart en 18 maart, steeds van 9.30 uur tot 16.30 uur. De bijeenkomsten waren bij Fort aan de Klop in Utrecht.

Waarom waren er drie dagen nodig? De Deelnemersdialoog is ontworpen om dialoogmakers de mogelijkheid te bieden om: (a) de inbreng van deskundigen te horen en te bevragen; (b) in dialoog te gaan met andere dialoogmakers om elkaars perspectieven te horen; en (c) op zoek te gaan naar wat zij samen belangrijk vonden en hoe dat kon worden vertaald naar aanbevelingen. Om dat allemaal te kunnen doen, waren er drie dagen nodig. Het presenteren en delen van informatie gebeurde vooral op Dag 1 en Dag 2, terwijl de onderlinge dialoog en het ontwikkelen van gezamenlijke aanbevelingen vooral op Dag 2 en Dag 3 plaatsvonden.

Wat was de “dialoog”? Gesprekken tussen dialoogmakers vonden meestal plaats in kleine groepen, aan tafels met zeven tot acht dialoogmakers. Voor sommige onderdelen van het programma kregen dialoogmakers tafels toegewezen om te zorgen voor een goede mix van leeftijd en gender, en van voorkeuren in de afweging tussen milieu en de economie. Bij andere programmaonderdelen bepaalden de dialoogmakers zelf aan welke tafels ze aansloten, waardoor ze konden werken aan de onderwerpen die zij het meest interessant vonden. Tijdens Dag 3 was er bovendien een onderdeel met een dialoog tussen tafels, waarbij elke tafel een uitwisseling had met één andere tafel om elkaar feedback te geven op de voorlopige aanbevelingen. Ook in plenaire sessies vond dialoog plaats. In sommige sessies deelden de dialoogmakers vanuit hun groepen de belangrijkste punten of aanbevelingen met de hele groep. In andere gevallen stelden ze vragen aan de sprekers. Uiteraard waren er in de lunch- en koffiepauzes ook allerlei informele gesprekken.

Hoe zorgde het ontwerp voor een goede dialoog? Verschillende aspecten van het ontwerp waren er specifiek op gericht om de dialoog en de deelname van dialoogmakers zo goed mogelijk te ondersteunen, namelijk:

- aan het begin van de Deelnemersdialoog werden enkele eenvoudige dialoogregels gepresenteerd aan de dialoogmakers en vervolgens overeengekomen met de hele zaal. De dialoogregels waren: (a) luister naar elkaar; (b) geef elkaar de ruimte; (c) wees respectvol; (d) probeer elkaar niet te overtuigen van het eigen gelijk; (e) focus op de vraag en het onderwerp; (f) houd het beknopt; en (g) respecteer de privacy van anderen (inclusief geen posts over anderen op sociale media) - zie bijlage 1;
- de moderator, gespreksbegeleiders en notulisten werden geleverd door Energized, een organisatie die onafhankelijk is van Pensioenfonds Detailhandel en van de pensioen- en financiële sector. Haar expertise op het gebied van groepsbegeleiding zorgde voor een toegankelijke dialoog voor dialoogmakers, bijvoorbeeld door toegankelijk taalgebruik en door het goed kunnen inschatten van de behoeften van de dialoogmakers;
- de tafelgesprekken waren ingedeeld en vormgegeven voor een zo divers mogelijke uitwisseling van perspectieven. Dialoogmakers wisselden verschillende keren van groep, zodat ze steeds met andere dialoogmakers in gesprek gingen;
- dialoogmakers hadden de keuze van welke deskundige sprekers ze op Dag 2 wilden horen (zie hoofdstuk 4), en rond welke thema's ze aanbevelingen wilden ontwikkelen;

- gespreksbegeleiders deden hun best om te zorgen dat alle dialoogmakers volop konden meedoen aan de tafelgesprekken, met behulp van gesprekstechnieken en onderlinge uitwisseling bij debriefings;
- dialoogmakers bespraken en ontwikkelden hun vragen aan deskundige sprekers binnen een kleine groep voordat ze die plenair stelden. Dit verlaagde de drempel en gaf alle dialoogmakers gelegenheid om hun vragen uit te spreken;
- voor de veiligheid en het welzijn van dialoogmakers was veel aandacht. Op allerlei manieren konden dialoogmakers hun individuele behoeften kenbaar maken aan de organisatie, zodat daar vervolgens op kon worden ingespeeld.

Wie hebben bijgedragen aan de Deelnemersdialoog? Alle bijeenkomsten van de Deelnemersdialoog werden begeleid door een onafhankelijke moderator. De moderator verwelkomde dialoogmakers, legde het proces uit en liep door de programmaonderdelen van de dag heen. Ze leidde de plenaire onderdelen (bijvoorbeeld het inleiden van de dialoog over de toekomst, het modereren van vraag- en antwoordsessies, het modereren van feedback uit de tafelgesprekken en uit gezamenlijke stemactiviteiten). De moderator herinnerde de dialoogmakers ook elke dag aan de mogelijkheid om ideeën en suggesties op een grote flap aan de muur te schrijven of om anoniem feedback te geven (via een brievenbus). Door deze opties konden dialoogmakers standpunten of onderwerpen onder de aandacht brengen die volgens hen zouden moeten worden meegenomen en dat (nog) niet waren.

Elk tafelgesprek, waarbij een groep van zeven tot acht dialoogmakers betrokken was, werd begeleid door een onafhankelijke professionele gespreksbegeleider. Gespreksbegeleiding houdt in: (a) korte vragen stellen en suggesties doen om de dialoog te begeleiden; (b) ervoor te zorgen dat alle dialoogmakers volledig konden meedoen en hun inbreng konden delen; (c) het ondersteunen van de groep bij het vinden van overeenstemming; dialoogmakers te helpen om een weg te vinden bij verschillen in opvattingen en (d) de groep te helpen hun taken binnen de tijd af te ronden. Daarnaast ondersteunden notulisten het project door: (a) op te schrijven welke ideeën en voorstellen in de groep naar voren werden gebracht; en (b) te observeren in hoeverre de tafelgesprekken effectief waren.

Op Dag 1 en Dag 2 konden dialoogmakers luisteren naar deskundige sprekers. Sprekers die er op Dag 1 waren, gaven informatie over de sociale en ecologische context, pensioenregelingen, beleggen door pensioenfondsen in het algemeen en verantwoord beleggen. Aanvullende sprekers werden door dialoogmakers gekozen. Deze sprekers werden uitgenodigd voor Dag 2 en presenteerden daar hun invalshoek op een aspect van verantwoord beleggen.

Medewerkers van Pensioenfonds Detailhandel presenteerden op Dag 2 het huidige beleid van Pensioenfonds Detailhandel en de afwegingen en dilemma's die daarbij komen kijken.

De co-voorzitter van het bestuur van Pensioenfonds Detailhandel was aanwezig op Dag 3; zij vertelde waarom het bestuur had gekozen voor het houden van de Deelnemersdialoog en benadrukte hoe belangrijk het was voor het bestuur om de mening van de dialoogmakers over verantwoord beleggen te horen.

Welke kennis hadden de dialogmakers over verantwoord beleggen? De Deelnemersdialoog was bedoeld voor alle deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel, ongeacht kennis van of ervaring met (verantwoord) beleggen. Bij de werving van deelnemers werd duidelijk gemaakt dat er geen voorkennis nodig was om mee te doen. Welke kennis dialogmakers vooraf hadden was heel verschillend. Op Dag 1 vroeg een dialogmaker bijvoorbeeld aan een spreker: “wat is beleggen?” terwijl een ander vroeg: “wat is de gemiddelde tracking error van een verantwoord beleggingsfonds?”. De gespreksbegeleiders zorgden ervoor dat iedereen goed aan de tafelgesprekken kon meedoen, ongeacht de kennis en ervaring die ze meebrachten.

Welke informatie ontvingen dialogmakers voor en tijdens het proces? Na elke bijeenkomst ontvingen de dialogmakers een e-mail die een samenvatting gaf van de dag en een vooruitblik op de volgende bijeenkomst. De e-mails bevatten soms verdere informatie, zoals een link naar het bestaande beleid rond verantwoord beleggen van Pensioenfonds Detailhandel, en de schriftelijke antwoorden van de sprekers van Dag 1 op de vragen die aan dialogotafels waren verzameld (zie bijlage 2).

Hoe hebben dialogmakers aangegeven wat hun voorkeuren op het gebied van verantwoord beleggen waren? Dialogmakers konden gedurende de Deelnemersdialoog hun invalshoeken, voorkeuren en standpunten op verschillende manieren inbrengen. Het vaakst kon dat in de setting van tafelgesprekken. Naast dialoog konden dialogmakers ook in de vorm van stemmingen hun voorkeuren uitspreken, bijvoorbeeld de stemming (met stickers) over welke thema's het belangrijkste waren voor dialogmakers op Dag 2. De genoemde voorbeelden waren veelal niet anoniem. Er waren ook enkele momenten waarop dialogmakers vertrouwelijk hun mening konden geven: tijdens Dag 3 stemden de dialogmakers individueel over de definitieve aanbevelingen met behulp van een online peiling. Ze werden ook om hun individuele meningen en voorkeuren gevraagd in een vertrouwelijke vragenlijst voor onderzoek, die aan het begin van Dag 1 en het einde van Dag 3 werd afgenomen. [4]

[4] Deze onderzoeken zijn ontwikkeld door professor Rob Bauer (Universiteit Maastricht) en dr. Emmeline Cooper (Cranfield University) in samenwerking met professor Paul Smeets, Universiteit van Amsterdam, en dr. Bram van der Kroft, Massachusetts Institute of Technology (MIT).

Hoe werd gezorgd voor een goede balans in de inbreng van deskundigen? Bij het ontwerp van de Deelnemersdialoog zijn de volgende stappen doorlopen om te zorgen voor een goede mix van deskundig advies:

- een adviesgroep heeft feedback en suggesties gegeven over de vraagstelling voor de Deelnemersdialoog en over de informatie die nodig is om de vraag te beantwoorden;
- alle deskundige sprekers zijn vooraf gebriefd over de doelstellingen van de Deelnemersdialoog en de noodzaak om informatie op een laagdrempelige manier te presenteren;
- De sprekers voor Dag 1 waren geïnstrueerd om een soort helikopterperspectief te geven, dat laat zien hoe er in de wetenschap en in de professionele praktijk over de onderwerpen wordt gedacht (voorzover dat mogelijk is op een onderwerp waarover het denken volop in ontwikkeling is).
- De sprekers voor Dag 2 werd gevraagd om hun eigen professionele of organisatorische perspectief te geven. Zo kregen dialoogmakers een brede verzameling van verschillende meningen en invalshoeken mee.

Hoe konden dialoogmakers zelf de agenda bepalen en hun rol vormgeven?

Dialoogmakers kregen de kans om te kiezen welke deskundige sprekers ze op Dag 2 wilden horen, en om te kiezen voor welk thema ze op Dag 3 aanbevelingen wilden ontwikkelen. Zo hielpen dialoogmakers om de mix van deskundige sprekers en de richting van het programma te bepalen, waarmee ze uiteindelijk hun eigen rol en bijdrage aan het proces konden invullen.

Programma van de Deelnemersdialoog

Dag 1, 26 februari	Dag 2, 11 maart	Dag 3, 18 maart
<p>09.30 Welkom en kennismaking Pensioenfonds Detailhandel verwelkomt dialoogmakers</p>	<p>09.30 Welkom en inleiding</p>	<p>09.30 Welkom en inleiding</p>
<p>Pauze</p>	<p>10.00 Gast sprekers presenteren en gaan in gesprek met dialoogmakers aan tafels</p>	<p>09.45 Welkomstwoord van Selma Skalli, co-voorzitter van het bestuur van Pensioenfonds Detailhandel</p>
<p>11.00 Spreker Prof. Rob Bauer, Universiteit Maastricht, gevolgd door vragen</p>	<p>Pauze</p>	<p>10.00 Tafelgesprekken voor het opstellen van aanbevelingen, dialoogmakers kiezen zelf onderwerp</p>
<p>12.00 Lunch</p>	<p>11.00 Gast sprekers presenteren en gaan in gesprek met dialoogmakers aan tafels</p>	<p>Pauze</p>
<p>13.00 Spreker Dr. Rieneke Slager, Rijksuniversiteit Groningen, gevolgd door vragen</p>	<p>12.00 Lunch</p>	<p>11.00 Voorlopige aanbevelingen ontwikkelen, 'Wij willen dat Pensioenfonds Detailhandel...'</p>
<p>14.00 Gesprek: 'Hoe stellen we ons de toekomst (2034) voor?'</p>	<p>12.45 Dialoog in groepen over 'Wat vinden wij belangrijk?', gevolgd door stemming over onderwerpen</p>	<p>12.00 Lunch</p>
<p>Pauze</p>	<p>Pauze</p>	<p>13.00 Uitwisseling tussen groepen dialoogmakers over voorlopige aanbevelingen</p>
<p>15.00 Spreker Mart Keuning, ABP, gevolgd door vragen</p>	<p>14.00 Vraaggesprek met Pensioenfonds Detailhandel over beleid verantwoord beleggen, gevolgd door vragen</p>	<p>Pauze</p>
<p>16.00 Dialoogmakers overleggen en kiezen van welke sprekers ze op Dag 2 willen horen</p>	<p>Pauze</p>	<p>14.00 Dialoogmakers maken aanbevelingen definitief</p>
<p>16.30 Samenvatting en afsluiting</p>	<p>15.30 Presentatie door Pensioenfonds Detailhandel over keuzes bij beleggen, gevolgd door dialoog in groepen over de inhoud van Dag 2</p>	<p>15.00 Elke groep presenteert aanbevelingen voor gekozen onderwerp aan de zaal, met pauze halverwege</p>
	<p>16.30 Samenvatting en afsluiting</p>	<p>16.00 Dialoog over de aanbevelingen, dan stemming en presentatie van de uitkomsten</p>
		<p>16.30 Samenvatting en afsluiting</p>

Projectmanagement en governance

Begin 2023 gingen de voorbereidingen voor de Deelnemersdialoog van start om in 2024 de bijeenkomsten te kunnen laten plaatsvinden. Het project was een samenwerking tussen Pensioenfonds Detailhandel, Dr. Emmeline Cooper (projectontwerp en leiding) en Professor Rob Bauer, en partners: Remco van der Stoep, Sortition Foundation, Stichting G1000.nu en Energized. Remco van der Stoep en Energized hebben meegewerkt aan het ontwerp en de begeleiding van het proces, waarbij expertise werd gebruikt van deelnemergestuurde processen, ontwikkeld tijdens G1000 Burgerberaden. Sortition Foundation leidde, samen met Pensioenfonds Detailhandel, het loting- en wervingsproces. Energized zorgde voor gespreksbegeleiding, het maken van aantekeningen en het organiseren van de bijeenkomsten. Wendy van Ulden was moderator en de gespreksbegeleiders en notulisten en: or Aiske Taverne, Arno Diederer, Charlotte van Leeuwen, Christ'l Dullaert, Conny Hoitink, Diederick Janse, Ellen Maassen, Erik Slotboom, Floris Hammer, Heleen Kuiper, Jasper Rienstra, Koen Bunders, Madelon Janse, Marco Bogers, Peter Kunneman, Remco van der Stoep, Renske Feitema, Rosien van Toor en Sanne Kruijt.

De onderzoekenquêtes zijn ontwikkeld door professor Rob Bauer en dr. Emmeline Cooper in samenwerking met professor Paul Smeets, Universiteit van Amsterdam, en dr. Bram van der Kroft, Massachusetts Institute of Technology (MIT). Suzanne Hall, King's College, gaf al vroeg in het project advies. De stuurgroep van Pensioenfonds Detailhandel heeft bijgedragen aan belangrijke ontwerpbeslissingen, de briefing van externe sprekers, het verloop van de bijeenkomsten en de communicatie over de Deelnemersdialoog.

Tijdslijn

Vorbereidingsfase <ul style="list-style-type: none"> • Procesontwerp • Samenwerking met partnerorganisaties opzetten • Gedetailleerde planning • Adviesgroep: vergadering 1	Maart- November 2023
Werving deelnemers <ul style="list-style-type: none"> • Uitnodigingen en aanmeldingen deelnemers Pensioenfonds • Bevestigen en voorbereiden deelname dialoogmakers • Adviesgroep: vergadering 2	Januari- Februari 2024
Opleveringsfase <ul style="list-style-type: none"> • Bijeenkomsten Deelnemersdialoog 26 februari, 11 maart en 18 maart 2024 • Adviesgroep: vergadering 3 • Pensioenfonds Detailhandel en dialoogmakers ontvangen rapport	Februari-Mei 2024
Pensioenfonds Detailhandel reageert op rapport	September 2024

De adviesgroep

Het is bij dit type processen gebruikelijk om een externe adviesgroep in te stellen. De rol van deze groep is om de Deelnemersdialoog te versterken met behulp van externe expertise. Tot de leden van de adviesgroep behoren internationaal erkende deskundigen op het gebied van mini publics; experts op het gebied van verantwoord en duurzaam beleggen voor institutionele beleggers; vertegenwoordigers van de directie van Pensioenfonds Detailhandel; en vertegenwoordigers van het bestuur van Pensioenfonds Detailhandel. De leden van de adviesgroep waren:

- Mathijs van Dijk, Hoogleraar Finance, Erasmus Universiteit, Rotterdam;
- Caroline Flammer, Barton Hepburn Professor of Economics, Columbia University, New York;
- Henk Groot, Hoofd Beleggingen, Pensioenfonds Detailhandel;
- Louise Kranenburg, Manager Verantwoord Beleggen en Governance, Pensioenfonds Detailhandel;
- Renate Pijst, Bestuurslid Pensioenfonds Detailhandel;
- Gert-Jan Seffinga, Bestuurslid Pensioenfonds Detailhandel;
- Graham Smith, Professor of Politics, Universiteit van Westminster, Londen;
- Laura Starks, Professor of Finance en George Kozmetsky Centennial University Distinguished Chair, Universiteit van Texas, Austin;
- René Upperman, Directeur, Pensioenfonds Detailhandel.

De adviesgroep kwam drie keer bijeen tijdens belangrijke fases van het project om de kwaliteit van het Deelnemersdialoog-project te borgen. Zij adviseerde over: de vraagstelling; procesontwerp, planning en voorbereiding; inbreng van kennis en informatie, met oog voor objectiviteit, onpartijdigheid, evenwicht, relevantie, en toegankelijkheid; en transparantie en rapportage.

Loting en werving

Hoe werden dialoogmakers geworven? Deelnemers voor deliberatieve dialoogprocessen worden gewoonlijk met behulp van loting geselecteerd. Loting maakt het mogelijk om willekeurig mensen uit een populatie te selecteren om zo een groep deelnemers te verkrijgen die een zo goed mogelijke afspiegeling is van de bevolking als geheel, bijvoorbeeld wat betreft leeftijd, gender, regio of houding ten opzichte van een bepaald onderwerp. Door te werken met loting heeft iedereen een gelijke kans om geselecteerd te worden om mee te doen.

De organisatoren van de Deelnemersdialoog werkten samen met de specialistische organisatie Sortition Foundation om een loting in twee stappen te doen onder de deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel. Het doel was om een groep van 50 deelnemers samen te brengen die het deelnemersbestand van het fonds van 1,3 miljoen mensen weerspiegelden wat betreft hun sociale en demografische kenmerken, hun deelnemerstype (slaper, huidige deelnemer en gepensioneerde) en hun voorkeur bij afwegingen tussen milieu en economie.

Wat was de eerste stap bij het werven van dialogmakers? In een eerste stap zijn 20.000 deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel uit hun database geselecteerd. Deze deelnemers kregen een brief met de uitnodiging om zich aan te melden voor de Deelnemersdialoog.

Om rekening te houden met de verschillende relaties die deelnemers hebben met het pensioenfonds is onderscheid gemaakt tussen de drie typen deelnemers (zie hoofdstuk 1): actieve deelnemers, inactieve deelnemers, en gepensioneerden. Deze drie verschillende soorten deelnemers deden in verschillende aantallen mee aan de Deelnemersdialoog. De aantallen hiervoor werden berekend in twee stappen. Het aandeel deelnemende gepensioneerden is gebaseerd op het totaal aantal gepensioneerden, als percentage van alle deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel. Voor actieve en inactieve deelnemers werd de gemiddelde verplichting per persoon (de gemiddelde pensioenpot) gebruikt om te bepalen hoeveel deelnemers zouden worden ingeloot. Deze regeling werd gebruikt om ervoor te zorgen dat actieve deelnemers – zij die nu bijdragen aan een pensioen – een grotere kans zouden hebben om te worden ingeloot. Deze deelnemers bouwen momenteel een Detailhandel-pensioen op, hebben doorgaans een grotere pensioenpot en zijn waarschijnlijk vaker geïnteresseerd in het meepraten over het beleid van het pensioenfonds. De onderstaande tabel geeft een overzicht van de verschillende groepen en vat samen hoeveel brieven er als resultaat van dit proces naar elke groep zijn gestuurd: 13.200 naar actieve deelnemers; 4.800 aan inactieve deelnemers; en 2.000 aan gepensioneerden.

Actieve deelnemers	Inactieve deelnemers	Gepensioneerden
Bouwen momenteel pensioen op bij Pensioenfonds Detailhandel	Hebben eerder pensioen opgebouwd bij Pensioenfonds Detailhandel	Ontvangen momenteel pensioen van Pensioenfonds Detailhandel
335.000 (26%)	842.000 (64%)	132.000 (10%)
€ 33.500 gemiddelde aansprakelijkheid per persoon	€ 13.100 gemiddelde aansprakelijkheid per persoon	€ 42.250 gemiddelde aansprakelijkheid per persoon
13.200 uitgenodigd (66%)	4.800 uitgenodigd (24%)	2.000 uitgenodigd (10%)

De brieven werden per post aan de ingelote deelnemers verzonden. In de brief werd aan de deelnemers uitgelegd waarom Pensioenfonds Detailhandel hun mening wilde horen, hoe het proces eruit zou zien en hoe ze zich konden aanmelden. De brief vermeldde ook dat dialoogmakers een bedankje van € 360,- zouden ontvangen voor het meedoen aan de drie bijeenkomsten, evenals een vergoeding voor eventuele reis-, kinderopvang- of vertaalkosten. In de brief stond zowel een webadres als een telefoonnummer, zodat deelnemers zich konden aanmelden op een manier die voor hen het handigst was. In totaal hebben 154 mensen zich aangemeld om mee te doen aan de Deelnemersdialoog, ongeveer 0,8% van de genodigden. [5]

Wat was de tweede stap bij het werven van dialoogmakers? Bij de aanmelding beantwoordden deelnemers een reeks vragen over hun sociale en demografische kenmerken, maar ook over hun relatie met Pensioenfonds Detailhandel en of zij per saldo voorrang gaven aan het milieu of de economie. Deze laatste vraag is opgenomen om ervoor te zorgen dat in de Deelnemersdialoog een representatieve verdeling van houdingen is vertegenwoordigd, omdat die van invloed kunnen zijn op de opvattingen over verantwoord beleggen. De antwoorden die deelnemers gaven op deze vragen werden gebruikt bij de tweede stap van het lotingsproces: de selectie van 50 dialoogmakers uit de 154 deelnemers die zich hadden geregistreerd.

Het doel van deze tweede stap van het lotingsproces was om voor de Deelnemersdialoog een groep van vijftig dialoogmakers te selecteren die in al zijn diversiteit sterk zou lijken op het deelnemersbestand van Pensioenfonds Detailhandel. Om dit te bereiken voerde de Sortition Foundation nog een loting uit – een gewogen loting – waarbij rekening werd gehouden met de kenmerken van de deelnemers die zich hadden aangemeld. Het mechanisme voor de loting was ingesteld om het “doel” voor elk criterium zo dicht mogelijk te benaderen. Dit was gebaseerd op gegevens over het deelnemersbestand van Pensioenfonds Detailhandel of op gegevens over de Nederlandse bevolking. Er werden doelen gesteld voor gender, leeftijd, geboorteland, type deelnemer/relatie, houding (voorkeur) ten opzichte van het milieu of de economie, en postcode.

Bij de gewogen loting zijn alle doelstellingen behaald. De oorspronkelijke groep van 50 ingelote deelnemers was daarmee representatief voor het deelnemersbestand (en in sommige gevallen voor Nederland als geheel) op alle criteria die in de loting zijn meegenomen. Na bevestiging (en indien nodig vervanging) van de oorspronkelijk ingelote deelnemers was dit nog steeds het geval voor vrijwel alle criteria. Alleen voor enkele postcodegebieden (die werden gebruikt voor de regionale spreiding) was er een lichte afwijking van het doel. De tabel op de volgende bladzijde laat zien welke criteria zijn gebruikt, wat de doelen waren en in hoeverre die zijn behaald (zie ook bijlage 3).

[5] Aangezien dit het eerste lotingsproces was waarbij op nationaal niveau aanmeldingen voor een pensioenfonds of -organisatie op het gebied van verantwoord beleggen werden gezocht, is het moeilijk om bruikbare vergelijkingen te maken met andere projecten. De respons had geen invloed op de representativiteit van de Deelnemersdialoog aangezien de wervingsdoelstellingen werden behaald.

criterium (bron)	categorieën	Doel	Alle aanmelders	Bevestigdedeelnemers
Gender (PD-deelnemerbestand)	Vrouwelijk	60%	53,2%	60,4%
	Mannelijk	40%	46,1%	39,6%
Leeftijd (PD-deelnemerbestand)	16-29	21,2%	23,4%	20,8%
	30-44	32,1%	25,3%	32,1%
	45-64	34,8%	24,0%	34,0%
	65 en ouder	11,9%	27,3%	13,2%
Geboorteland (CBS-cijfers voor NL)	In Nederland geboren en beide ouders ook	75,3%	76,6%	75,5%
	In Nederland geboren, ouder(s) geboren in het buitenland	11,6%	7,8%	9,4%
	In het buitenland geboren	14,5%	15,6%	15,1%
Type deelnemer (PD-deelnemerbestand - bewerkt)	Actief lid	64,6%	57,1%	62,3%
	Inactief lid	25,3%	18,2%	26,4%
	Gepensioneerd	10,1%	24,7%	11,3%
Prioriteit voor milieu of economie (Waardenonderzoek WVS)	Milieu	61,8%	49,4%	60,4%
	Economie	23,5%	40,3%	28,3%
	Weet het niet	14,7%	10,4%	11,3%
Postcodegebied (CBS-cijfers voor NL)	1000-1999	16,4%	25,3%	18,9%
	2000-2999	13,9%	14,9%	13,2%
	3000-3999	16,4%	19,5%	20,8%
	4000-4999	8,1%	6,5%	3,8%
	5000-5999	13,5%	9,7%	13,2%
	6000-6999	10,2%	11,7%	13,2%
	7000-7999	10,0%	4,5%	9,4%
	8000-8999	6,1%	3,2%	5,7%
	9000-9999	5,4%	4,5%	1,9%

Hoe zorgden de organisatoren ervoor dat ingelote deelnemers zouden meedoen?

Zodra de tweede loting was afgerond, ontvingen ingelote deelnemers zowel een e-mail als een SMS-bericht om ze te vertellen dat ze zouden meedoen aan de Deelnemersdialoog. Sortition Foundation heeft meteen telefonisch contact opgenomen met de ingelote deelnemers, zodat ze allemaal konden bevestigen dat ze zouden meedoen en hun vragen beantwoord konden krijgen.

Een klein aantal van de ingelote deelnemers kon hun deelname niet bevestigen. Er werden extra deelnemers ingeloot om hun plaats in te nemen. Het totaal aantal ingelote deelnemers is vastgesteld op 55 in plaats van 50, om eventuele uitval als gevolg van last-minute afzeggingen vanwege ziekte of persoonlijke omstandigheden op te vangen.

Een week na het eerste telefoongesprek kreeg elke ingelote deelnemer opnieuw een telefoontje met verdere informatie over de Deelnemersdialoog, waarbij ze ook hun verdere vragen konden stellen. Het persoonlijke contact vooraf zorgde ervoor dat de organisatoren konden inspelen op eventuele behoeften van deelnemers met betrekking tot het meedoen, om zo eventuele belemmeringen te kunnen wegnemen en ervoor te zorgen dat iedereen naar de bijeenkomsten zou komen.

Hoeveel dialogmakers waren aanwezig tijdens de Deelnemersdialoog? Na de eerste communicatie per telefoon en e-mail hebben 53 deelnemers bevestigd dat zij zouden meedoen aan de drie dagen van de Deelnemersdialoog. Het aantal deelnemers op de eerste dag van de dialoog bedroeg 49. De overgrote meerderheid hiervan was alle drie de dagen aanwezig. Waar deelnemers tussen de eerste en derde dag uitvielen, was dit vrijwel uitsluitend vanwege ziekte. Er was in Nederland tussen 15 januari en 17 maart 2024 sprake van een griep epidemie. Een overzicht staat in de onderstaande tabel.

Stap/activiteit	# aanmeldingen /deelnemers
Aangemeld	154
Ingeloot Eerste loting Vervangingen en extra	61 50 11
Deelname bevestigd	53
Meegedaan Dag 1 (26 februari)	49
Meegedaan Dag 2 (11 maart)	48
Meegedaan Dag 3 (18 maart)	44

Samenvatting van het ontwerp

De Deelnemersdialoog is bedoeld om dialogmakers in staat te stellen om kennis en informatie over verantwoord beleggen te ontvangen, om samen tot gedeelde voorkeuren te komen en om aanbevelingen te ontwikkelen voor Pensioenfonds Detailhandel. Om deze doelstellingen te bereiken was het ontwerp erop gericht om de omstandigheden te creëren waarbinnen een kwalitatief goede dialoog zou kunnen plaatsvinden. Een goede dialoog geeft dialogmakers de gelegenheid om hun voorkeuren en standpunten te verkennen en te ontwikkelen. Wat hieraan verder bijdraagt is een uitgebalanceerde inbreng van verschillende deskundigen en de mogelijkheid voor dialogmakers om zelf het proces mede vorm te geven. Om tot een goed ontwerp te komen voor de Deelnemersdialoog is intensief samengewerkt met de adviesgroep en de projectpartners.

Via een proces van loting werd een willekeurige selectie van de 1,3 miljoen deelnemers van Pensioenfonds Detailhandel uitgenodigd om zich aan te melden voor de Deelnemersdialoog. De tweede, gewogen loting zorgde ervoor dat de uiteindelijke dialogmakers voldoende representatief waren voor Pensioenfonds Detailhandel (of Nederland) op het gebied van belangrijke sociale en demografische kenmerken, type deelnemer en houding ten opzichte van milieu en economie. Hierdoor leek de groep van de Deelnemersdialoog, met andere woorden, op het hele deelnemersbestand van Pensioenfonds Detailhandel.

03 Deelnemersdialoog Dag 1

Bij de Deelnemersdialoog waren allerlei soorten deelnemers aanwezig, met uiteenlopende kennis op het gebied van pensioenen en verantwoord beleggen.

De eerste dag was vooral bedoeld om dialoogmakers een inhoudelijke inleiding te geven over pensioenen, beleggen en verantwoord beleggen. Daarnaast was het nadenken over de lange termijn een belangrijk aandachtspunt, juist vanwege de langetermijnfocus van pensioenen en verantwoord beleggen. Daarvoor verkenden dialoogmakers met elkaar hun hoop en verwachtingen voor de toekomst, door zich in te beelden dat het 2034 was. Dag 1 sloot af met een sessie waarin dialoogmakers konden aangeven welke verdere kennis en informatie ze wilden verkrijgen, om daarmee de inhoud en het programma voor Dag 2 mede vorm te geven.

Hoe ging de Deelnemersdialoog van start? Na een welkomstwoord van Pensioenfonds Detailhandel maakten dialoogmakers kennis met de Deelnemersdialoog, de doelstellingen ervan en de belangrijke rol ervan in het bepalen van het beleid van Pensioenfonds Detailhandel ten aanzien van verantwoord beleggen. Voor de duidelijkheid werd de vraagstelling voor de Deelnemersdialoog nogmaals benadrukt:

‘Jij kunt meebepalen hoe Pensioenfonds Detailhandel belegt! Waar moeten wij op letten bij verantwoord beleggen?’.

De moderator ging in op het belang van een goede dialoog en nam met de dialoogmakers de dialoogregels door. Ook kregen dialoogmakers te horen op welke manieren ze hun mening en feedback konden meegeven aan de organisatoren. Vervolgens stelden de dialoogmakers zich aan hun tafels voor aan de andere dialoogmakers en vertelden ze waarom zij hadden besloten deel te nemen en wat hun verwachtingen waren.

Hoe konden dialoogmakers tijdens Dag 1 kennis en informatie opdoen over verantwoord beleggen? Dialoogmakers luisterden naar presentaties van sprekers over de context van verantwoord beleggen door pensioenfondsen. Er waren drie deskundige sprekers uitgenodigd om een overzicht te geven van: (a) de achtergrond van het vraagstuk; (b) wat verantwoord beleggen is; en (c) wat verantwoord beleggen wel en niet kan bereiken wat er nodig is om het effectief te maken. Meer specifiek gaf professor Rob Bauer, Universiteit Maastricht, een inleiding over de sociale en ecologische context, over pensioenfondsen als instellingen en als beleggers en over verantwoord beleggen. Hierna gaf dr. Rieneke Slager, Rijksuniversiteit Groningen, een overzicht van de principes, benaderingen en methoden van verantwoord beleggen. En tot slot ging Mart Keuning, senior beleidsadviseur bij ABP, in op de mogelijkheden en beperkingen van verantwoord beleggen.

Sprekers en hun invalshoeken

De onderstaande samenvattingen illustreren kort de presentaties van de drie sprekers en geven voorbeelden van de onderwerpen die aan bod kwamen. Na elke presentatie van 20 minuten kregen dialoogmakers de gelegenheid om (in kleine groepjes) vragen te ontwikkelen en deze vervolgens aan de sprekers te stellen. De sprekers beantwoordden niet alleen de vragen die tijdens de sessie gesteld werden, maar ook alle vragen die de groepen aan tafel hadden opgeschreven. Deze vragen en de antwoorden erop werden na Dag 1 aan de dialoogmakers gemaild. Zie bijlage 2 voor het overzicht.

Spreker: Professor Rob Bauer, Universiteit Maastricht

Waar sprak Rob Bauer over? Professor Rob Bauer van de Universiteit Maastricht verzorgde een introductie over pensioenen, pensioenfondsen en verantwoord beleggen. Hij illustreerde hoe de pensioenen van mensen doorgaans uit drie componenten bestaan: de AOW, het werknemerspensioen dat wordt beheerd door een pensioenfonds, en iemands individuele aanvullende pensioenregelingen. Rob gaf aan dat de Deelnemersdialoog over het tweede onderdeel zou gaan, aangezien Pensioenfonds Detailhandel hier een rol in heeft.

Vervolgens illustreerde Rob de context voor de dialoog over verantwoord beleggen. Hij noemde verschillende mondiale ontwikkelingen die van invloed zijn op onze toekomst: meerdere oorlogen in regio's niet ver van ons, de impact van klimaatverandering in het mondiale zuiden en dichterbij huis, de impact van het verlies aan biodiversiteit en de potentiële gevolgen daarvan voor de wereldeconomie, en de sociale ongelijkheid die verband houdt met de productie- en toeleveringsketens van onze producten.

Hij legde verder uit hoe dit samenhangt met beslissingen die pensioenfondsen moeten nemen over waarin zij beleggen. Om ervoor te zorgen dat zij al hun deelnemers een fatsoenlijk pensioen kunnen uitbetalen, moeten pensioenfondsen een goed rendement behalen op hun beleggingen. Zij kiezen er meestal voor om hun beleggingen te spreiden over bedrijven, regio's en beleggingscategorieën, zodat het financiële risico zo laag mogelijk is. Maar pensioenfondsen kunnen met meer rekening houden dan alleen financieel rendement, zowel vanuit financieel als vanuit ethisch oogpunt. Dit is waar verantwoord beleggen om de hoek komt kijken.

Verantwoord beleggen betekent in de definitie van Rob dat een belegger bij het nemen van beleggingsbeslissingen ook overwegingen op het gebied van duurzaamheid, sociaal beleid, ethiek en governance meeneemt. Verantwoord beleggen is geen optionele toevoeging: financiële toezichthouders eisen dat pensioenfondsen naast financiële risico's ook rekening houden met klimaatrisico's. Volgens Rob moet een pensioenfonds een aantal strategische keuzes maken op het gebied van verantwoord beleggen. Ze moeten bijvoorbeeld beslissen welke thema's prioriteit krijgen, hoe ze omgaan met mogelijke afwegingen en dilemma's, en hoe ze met hun deelnemers over deze onderwerpen communiceren.

Welke vragen stelden dialogmakers aan Rob Bauer? In de vragenronde na Robs presentatie vroegen dialogmakers hem om bepaalde principes en mechanismen rond verantwoord beleggen verder toe te lichten. Er werd hem gevraagd wat “beleggen” betekent in de praktijk, hoe pensioenfondsen beleggingskeuzes maken en wat de gevolgen zijn voor de pensioenen van deelnemers. Rob legde uit dat beleggen een manier is om geld te verdienen met het geld dat je hebt, met een beter potentieel rendement dan wanneer je het op een spaarrekening zet. Dit heeft te maken met de bereidheid om risico te nemen: beleggen in aandelen of onroerend goed betekent dat de waarde van je aandeel kan stijgen of dalen. Pensioenfondsen spreiden het geld dat ze beheren over een groot en gevarieerd aantal beleggingen, zodat zij erop kunnen vertrouwen dat zij de pensioenen van hun deelnemers kunnen blijven uitbetalen.

Een ander thema in de vragen van dialogmakers aan Rob was de praktijk van verantwoord beleggen: dialogmakers vroegen hoe ze er zeker van kunnen zijn dat beleggingen verantwoord zijn en of verantwoord beleggen goede financiële rendementen kan opleveren. Rob antwoordde dat bedrijven en financiële producten kunnen worden gecontroleerd en onderzocht - soms ook beoordeeld - om na te gaan of ze doen wat ze beloven. Rob gaf aan dat dit nog in ontwikkeling is en nu nog geen volledig beeld geeft. Hij legde uit dat beleggers door te spreiden over allerlei beleggingen die iets bijdragen aan duurzaamheid, een goed rendement kunnen behalen dat niet lager is dan wanneer ze beleggen in minder duurzame fondsen en bedrijven.

Spreker: dr. Rieneke Slager, Rijksuniversiteit Groningen

Waar sprak Rieneke Slager over? Dr. Rieneke Slager, Universiteit Groningen, gaf een overzicht van de verschillende instrumenten waarmee beleggers verantwoord beleggen in de praktijk kunnen brengen. Eén aanpak is screening en uitsluiting. Hierbij beoordelen ze de prestaties van bedrijven aan de hand van bepaalde criteria (bijvoorbeeld duurzaamheid) en sluiten ze bedrijven uit waarvan de prestaties slecht zijn. Als alternatief kunnen aandeelhouders proberen bedrijven te beïnvloeden door de dialoog aan te gaan en te stemmen op aandeelhoudersvergaderingen.

Ten derde kunnen beleggers zogenaamde ESG-overwegingen (ESG staat voor environment, social, governance; in het Nederlands voor milieu, sociaal, governance) meenemen in hun besluitvorming over toekomstige beleggingen. Rieneke illustreerde waar je bij de drie ESG-kernthema's aan kunt denken:

- Milieu, inclusief klimaat, biodiversiteit, en ontbossing;
- Sociaal, inclusief mensenrechten, arbeidsomstandigheden en diversiteit;
- Governance, inclusief goed ondernemingsbestuur, eerlijk belastingbeleid en beleid en maatregelen om corruptie te bestrijden.

Ten slotte kunnen beleggers rechtstreeks beleggen in bedrijven die (innovatieve) oplossingen ontwikkelen voor sociale of milieuvraagstukken. Dit heet impactbeleggen.

Ze legde uit dat pensioenfondsen verschillende redenen kunnen hebben om verantwoord te beleggen. Dit kunnen financiële redenen zijn, met de verwachting dat verantwoord beleggen op de langere termijn waarschijnlijk financieel voordelig zal zijn. Andere redenen zijn bijvoorbeeld de noodzaak om te voldoen aan regelgeving of internationale verplichtingen, of de verantwoordelijkheid om de voorkeuren van deelnemers mee te nemen.

Tot slot benadrukte Rieneke het belang van samenwerking tussen investeerders om impact te bereiken. Ze legde ook uit dat de impact van verantwoord beleggen vaak indirect is, waardoor deze lastig te meten is.

Welke vragen stelden dialogmakers aan Rieneke Slager? Een van de vele vragen die dialogmakers stelden ging over wat een aandeel precies vertegenwoordigt. Rieneke legde uit dat het bezitten van een aandeel betekent dat je een deel van een bedrijf bezit, en dat je als aandeelhouder enige invloed hebt op dit bedrijf. Aandeelhouders bezitten doorgaans een zeer klein percentage van de aandelen in een bedrijf en zullen met andere aandeelhouders moeten samenwerken als zij willen dat het bestuur van het bedrijf veranderingen doorvoert, bijvoorbeeld om duurzamer te worden.

Dialogmakers vroegen Rieneke ook naar de impact van verantwoord beleggen: hoe kan één Nederlands pensioenfonds het verschil maken, vooral als de problemen die het fonds probeert aan te pakken zich ver weg afspelen? Rieneke antwoordde dat het gebruikelijk is dat pensioenfondsen op verschillende plekken beleggen en dat dit het lastig kan maken om na te gaan of bedrijven wel zo duurzaam zijn als ze zeggen. Ze voegde eraan toe dat pensioenfondsen dit probleem kunnen aanpakken door samen te werken, bijvoorbeeld door informatie uit te wisselen en samen met bedrijven in gesprek te gaan.

Spreker: Mart Keuning, ABP

Waar sprak Mart Keuning over? Mart Keuning, Senior Beleidsadviseur bij ABP, sprak over hoe verantwoord en duurzaam beleggen door pensioenfondsen effectief kan zijn. In de eerste plaats concentreerde zijn presentatie zich op de rol van beleggers. Mart legde uit dat een belegger verschillende relaties kan hebben met bedrijven waarin hij belegt. Pensioenfondsen zijn vaak aandeelhouders. Als aandeelhouder profiteer je van de winst die het bedrijf maakt en heb je stemrecht op aandeelhoudersvergaderingen. Maar ook andere relaties zijn mogelijk. Een belegger kan bijvoorbeeld impactbelegger worden en een directe relatie hebben met een bedrijf, waardoor het bedrijf kan groeien of innoveren voor een specifiek doel.

Vervolgens legde Mart uit waarom beleggers aan verantwoord en duurzaam beleggen zouden willen doen. Hij gaf aan dat hier verschillende redenen voor kunnen zijn. De eerste is risicobeperking – omdat minder duurzame beleggingen het risico lopen op lange termijn waarde te verliezen. Je kunt ook kiezen voor verantwoord beleggen omdat je een van de volgende doelen wilt bereiken: het verminderen van de negatieve impact; een positieve impact hebben op de wereld of de samenleving; bedrijven ten goede veranderen; of beleggen volgens ethische principes.

Mart benadrukte dat het aangaan van gesprekken met bedrijven onderdeel kan zijn van een verantwoorde beleggingsstrategie. Hij gaf aan dat dit alleen effectief zal zijn als een belegger goed voorbereid is met duidelijke doelstellingen en manieren om te meten of er vooruitgang is behaald. Beleggers moeten voldoende aandelen bezitten om echt invloed te hebben, en als dat niet het geval is, kunnen ze proberen samen te werken met andere aandeelhouders. De eerste stap van betrokkenheid is meestal dialoog. Als een bedrijf niet meewerkt, kan de belegger proberen de kwestie te escaleren door op de aandeelhoudersvergadering te stemmen voor resoluties, zelf zo'n resolutie in te dienen of, uiteindelijk, door uit het bedrijf te stappen.

Uitsluiting is een andere aanpak die vaak deel uitmaakt van strategieën voor verantwoord beleggen. Volgens Mart moet een belegger, wil uitsluiting effectief zijn, een visie hebben over waarom hij belegt in datgene waarin hij belegt. Hij zou dan duidelijke voorwaarden kunnen stellen waarin bedrijven in aanmerking komen om in te beleggen en bedrijven uit te sluiten als niet aan deze voorwaarden wordt voldaan. Mart benadrukte dat beleggers hun zogenaamde ESG-risico's (environment, social, governance, zie boven) moeten beoordelen, zowel vanuit ethisch perspectief als vanuit financieel perspectief.

Mart ging kort in op impactbeleggen en benadrukte dat je ook hiervoor duidelijke doelstellingen en een analytische aanpak nodig hebt als je effectief wilt zijn. Hij sloot zijn presentatie af door naast elkaar te zetten wat je als belegger wel en niet kan bereiken: je kunt bedrijven en wetgevers beïnvloeden, negatieve impact beperken of positieve impact maken, en morele keuzes maken, maar je kunt niet de economie veranderen en evenmin schone handen houden.

Welke vragen stelden dialogmakers aan Mart Keuning? De vragen van de dialogmakers aan Mart gingen vooral over de manier waarop pensioenfondsen als beleggers invloed kunnen uitoefenen. Ze vroegen Mart hoe een pensioenfonds dit in de praktijk zou aanpakken. Mart antwoordde dat een pensioenfonds zijn doelen en regels in beleid zou vastleggen aan de hand daarvan bepalen wanneer er iets moet gebeuren, bijvoorbeeld het proberen te beïnvloeden van de manier waarop een bedrijf opereert.

Als belegger zou je dan samen met andere beleggers een voorstel kunnen voorleggen aan het bestuur of de aandeelhoudersvergadering. Als het bestuur er niet in slaagt de kwestie aan te pakken, kun je bijvoorbeeld tegen de benoeming van bestuursleden stemmen, of uiteindelijk uit het bedrijf stappen door je aandelen te verkopen. Mart legde uit dat dit soort beïnvloeding van bedrijven meestal wordt gedaan via een onafhankelijke organisatie, die namens het pensioenfonds opereert en het beleid over verantwoord beleggen volgt.

Dialogoog in beeld: onze toekomst

Hoe keken dialoogmakers naar de (verre) toekomst? Dialoogmakers gingen met elkaar in dialoog over hun hoop en verwachtingen voor de toekomst. Dat deden ze door zich voor te stellen hoe de wereld er over tien jaar, in het jaar 2034, zou uitzien. Ze spraken bijvoorbeeld over wat ze meer of juist minder hoopten te zien in de toekomst. Door op deze manier samen de toekomst te verkennen, konden dialoogmakers hun blik op de langere termijn vestigen. Met het benoemen van hun hoop en zorgen over de toekomst, maakten ze duidelijk wat er voor hen belangrijk was, welke waarden ertoe deden voor hen.

Dialoogmakers spraken over allerlei thema's in deze brede discussie. Sommige thema's werden vaker genoemd dan andere. Thema's die aan tenminste drie tafels aan de orde kwamen, waren: vrede, oorlog en wapens; immigratie en emigratie; klimaat; kwaliteit van leven en milieu; technologie; gezinsleven en zorg; intergenerationele kwesties; rechtvaardigheid, gelijkheid en armoede; consumptiepatronen; huisvesting; saamhorigheid en eenzaamheid; actie, invloed en macht; en duurzaamheid. Hieronder zijn deze meest besproken thema's samengevat, en voorzien van illustratieve citaten van dialoogmakers. Bijlage 4 geeft een overzicht van alle thema's die tijdens dit overleg door dialoogmakers zijn genoemd.

Duurzaamheid

'Duurzaamheid is een wassen neus eigenlijk... Als je mag dromen, dan hoop ik dat het veranderd is. Meer naar duurzaamheid toe te gaan en meer lokaal.'
'Duurzaamheid en CO2 leren ze op basisschool, maar... mijn kleinzoon heeft meer gevlogen dan ik. Ze weten het wel, maar ze doen het niet!'

Ongelijkheid, armoede en rechtvaardigheid

'Ik maak me zorgen over de leefbaarheid, zowel qua klimaat als sociaal, bijv. meer gelijkheid. Misschien kunnen we daar als collectief een kleine bijdrage aan leveren.'

Immigratie en emigratie

'Ik vind het geen probleem, het is nodig voor de banen die wij niet willen doen. Maar als je ziet hoe moeilijk mensen nu al doen over een paar duizend statushouders, hoe gaat het dan als migratie nog meer toe gaat nemen, bijv. door klimaatverandering?'
'Immigratie.... Wordt steeds meer.'

Wonen

'Daar zouden pensioenfondsen goed in kunnen investeren! Investeren in nieuwe woonvormen. Je ziet bijvoorbeeld ook nu dat er een probleem is met de zorg voor elkaar. Dat mensen zoeken naar met meerdere mensen samenwonen maar hoe krijg je dat financieel geregeld?'

Vrede, oorlog en wapens

'Dat als je tien jaar verder kijkt, dat we geen oorlog meer hebben. Maar eigenlijk vrede, wereldvrede, voor de mensheid. En dat de mensheid meer respect voor elkaar heeft.'

Technologie

'Technologie zal een grote rol spelen in de wereld. Ten goede en ten kwade.'

Onze toekomst

Klimaat

'Bij ons was de overeenkomst vooral dat we ons zorgen maken om het klimaat. We hopen dat we over 10 jaar wat meer tempo hebben gemaakt, omdat het te traag gaat. Beelden dat alles overstroomt, en dat we niet meer op vakantie kunnen.'

Samenzijn en eenzaamheid

'Meer bewustzijn van elkaar. Mensen communiceren niet meer, iedereen zit aan de telefoon of computer, dat zie je ook hier aan de tafel. Onze geest wordt allemaal omgezet naar technologie en materialen.'

Gezinsleven en zorg

'Meer gericht op gezinsleven. Dat je kunt rondkomen met 1 salaris.'

Intergenerationeel

'Twee leuke dingen: woonvorm jong en oud door elkaar groepen die elkaar helpen.'

Actie, invloed en macht

'Er wordt natuurlijk hard gewerkt aan een productpaspoort. Waar komt wat vandaan. Als mensen bewust worden "ik koop dit wel bij de ACTION, maar het is gemaakt door slechte arbeidsomstandigheden..." Dan gaan mensen toch beter nadenken. Ja ik denk dat dat over 10 jaar wel verder is dan nu.'

Leefbaarheid en milieu

'Minder uitlaatgassen, stille auto's, meer ruimte voor fietsen.'
'Zij wil vooral schoner en gezonder leven. Minder lawaai.'

'Wereldspelers zullen altijd regeren. Elon Musk, en [anderen], krijgen steeds meer vinger in de pap. Aan de andere kant: er is geen land met zoveel geld in pensioenfondsen als Nederland.'

Consumenten en consuminderen

'Er zijn heel veel mogelijkheden om dingen te lenen, delen, etc... Als ik een auto lease en na een paar jaar koop, dan heb ik het dubbele betaald. Heel veel jongeren kijken daar niet naar, maar ik wel.'

Aanvullende deskundige sprekers kiezen

Welke verdere perspectieven wilden dialoogmakers horen? Aan het einde van Dag 1 gingen de dialoogmakers in gesprek over welke verdere kennis en informatie zij graag zouden willen ontvangen. Ze kregen de kans om te kiezen over welke onderwerpen ze sprekers wilden uitnodigen voor Dag 2. Om hen te helpen kregen ze een lijst met een beschrijving van veertien mogelijke sprekers en de invalshoeken die deze deskundigen vertegenwoordigden. De lijst had geen namen van personen of organisaties, alleen een beschrijving van het onderwerp en de invalshoek van elke spreker. Dialoogmakers bespraken met elkaar welke onderwerpen ze het interessantst zouden vinden. Ter afronding kozen de dialoogmakers individueel van welke sprekers ze op Dag 2 graag zouden willen horen (zie hoofdstuk 4).

Samenvatting van dag 1

Dag 1 was grotendeels gericht op het informeren van dialoogmakers, hen de gelegenheid te geven om zich te verdiepen in de lange termijn en om van dialoogmakers te horen welke kennis en informatie ze verder wilden ontvangen. Dialoogmakers kregen een korte inleiding over pensioenen, beleggen en verantwoord beleggen in de vorm van presentaties van drie deskundige sprekers uit de academische wereld en het bedrijfsleven, steeds gevolgd door een vraaggesprek met de spreker. Om de aandacht te verleggen naar de lange termijn dachten dialoogmakers na over hun verwachtingen voor de toekomst, waarbij ze hun ambities en zorgen voor de wereld in 2034 met elkaar bespraken. Om zelf de regie te nemen over de volgende fase in het proces, overlegden de dialoogmakers over welke verdere informatie zij belangrijk vonden om mee te nemen, en gaven zij aan welke inbreng van deskundigen ze op Dag 2 zouden willen zien.

04 Deelnemersdialoog Dag 2

Ook op Dag 2 konden dialoogmakers nieuwe kennis en informatie inwinnen. Om te beginnen gingen de dialoogmakers met deskundige gastsprekers in dialoog over een breed scala aan onderwerpen.

Later kregen ze meer te horen over het beleid van Pensioenfonds Detailhandel op het gebied van verantwoord beleggen en de afwegingen en dilemma's die daarmee gepaard gaan.

Er was op Dag 2 ook ruimte voor dialoogsessies en het uitspreken van voorkeuren. Zo gingen dialoogmakers met elkaar in gesprek over wat er voor hen belangrijk was rond het onderwerp verantwoord beleggen. Na het voeren van tafelgesprekken (in kleine groepen) stemden de dialoogmakers individueel over welke thema's voor hen de belangrijkste waren. Deze thema's werden meegenomen naar Dag 3 en zouden de basis vormen voor het opstellen van aanbevelingen.

Hoe besloten de dialoogmakers over welke aanvullende onderwerpen ze meer informatie wilden?

Aan het einde van Dag 1 bepaalden dialoogmakers welke aanvullende invalshoeken wilden horen. Na een tafelgesprek om ideeën uit te wisselen, gaf elke dialoogmaker individueel zijn voorkeuren aan op een formulier. Dialoogmakers konden hun eigen suggesties doen voor een onderwerp waar ze meer over wilden horen, of ze konden kiezen uit een lijst met veertien voorgestelde onderwerpen (zie de tabel op de volgende bladzijde).

De zeven meest gevraagde onderwerpen werden bepaald aan de hand van het aantal stemmen en gastsprekers werden uitgenodigd om op Dag 2 over deze onderwerpen een presentatie te geven.^[1] Dialoogmakers gaven hun stemmen vooral aan de veertien voorgestelde onderwerpen, maar meerdere dialoogmakers vroegen ook om meer informatie over hoe Pensioenfonds Detailhandel momenteel haar beleggingen beheert. Omdat dit al was opgenomen in het middagprogramma van Dag 2, waren er tijdens de ochtendsessie presentaties van zeven externe sprekers.

De tabel op de volgende bladzijde geeft een overzicht van de onderwerpen waaruit dialoogmakers konden kiezen, de selectie van de gastsprekers (namen en organisaties werden niet aan dialoogmakers verstrekt) en hun scores op basis van de stemmen van dialoogmakers. De sprekers bij de zeven onderwerpen die de hoogste scores behaalden, werden uitgenodigd om op Dag 2 een presentatie te geven.

[1] Hoewel er 14 potentiële gastsprekers waren gevraagd om over 14 onderwerpen te presenteren, werden alleen de sprekers voor de zeven best scorende thema's uitgenodigd om te presenteren op Dag 2.

Rang	Score	Onderwerp	Naam van spreker (indien geselecteerd)
1	195	De macht van jouw pensioengeld tegenover grote olie- en gasbedrijven	Mark van Baal (Follow This) <i>Ledenorganisatie voor aandeelhoudersbetrokkenheid</i>
2	132	Hoe pensioengeld kan bijdragen aan oplossingen voor mens en milieu naast geld verdienen	Laure Wessemius-Chibrac (NAB) Nederlandse Adviesraad voor impactbeleggen <i>Non-profit organisatie</i>
3	131	Waarom het belangrijk is dat een bedrijf goed georganiseerd is, en hoe je dit als pensioenfonds eigenlijk weet	Frank Wagemans (Achmea) <i>Verzekeringsbedrijf</i>
4	115	Het belang van het uitbetalen van een goed loon door bedrijven	Ellen Kunst (MN) <i>Vermogensbeheermaatschap pij</i>
5	109	Hoe Nederlandse pensioenfondsen meer zijn gaan doen met verantwoord beleggen door invloeden van buitenaf	Will-Jan Jacobs (Pensioenfederatie) <i>Brancheorganisatie van Nederlandse pensioenfondsen</i>
6	99	Impact van bedrijven en beleggingen op mensen en mensenrechten - zowel ver weg als dichtbij	Kees Gootjes (ABN-Amro) <i>Bank</i>
7	92	Hoe samenwerking de sleutel is tot betere beleggingen	Rik Teeuwen (PRI) <i>Brancheorganisatie</i>
8	83	Waarom het voor pensioenfondsen belangrijk is om rekening te houden met klimaatverandering	(niet geselecteerd)
9	75	Hoe beleggingen kunnen worden ingezet voor meer natuur en het tegengaan van natuurverlies	(niet geselecteerd)
10	68	Waarom pensioenfondsen meer moeten doen aan klimaat in hun beleggingen, en hoe ze dat zouden moeten doen	(niet geselecteerd)
11	50	Hoe pensioenfondsen ook dicht bij huis arbeidsrechten aan de kaak moeten stellen	(niet geselecteerd)
12	39	Waarom bedrijven meer moeten doen aan mensen- en arbeidsrechten	(niet geselecteerd)
13	34	Waarom het belangrijk is dat (jouw) kleding op een eerlijke manier wordt gemaakt	(niet geselecteerd)
14	32	Waarom pensioenfondsen rekening moeten houden met biodiversiteit	(niet geselecteerd)

Wie waren de gastsprekers op Dag 2 en welke invalshoeken vertegenwoordigden zij? De zeven sprekers kwamen uit de financiële sector, brancheorganisaties en NGO's. Op de ochtend van Dag 2 sloten zij aan bij de Deelnemersdialoog om hun visie op verantwoord beleggen te presenteren. Ze werden vooraf door de organisatoren gebriefd dat:

- het hun rol was om hun eigen professionele of organisatorische invalshoeken te geven over het onderwerp waarover zij gevraagd waren te spreken. In tegenstelling tot de sprekers op Dag 1 werd niet van hen verwacht dat zij een overzicht zouden geven van de “professionele consensus”, maar dat zij het onderwerp vanuit hun eigen gezichtspunt zouden benaderen;
- ze hun onderwerp op een korte en toegankelijke manier zouden presenteren, en daarbij jargon te vermijden. Sprekers werd gevraagd het zo simpel mogelijk te houden, zodat het voor dialoogmakers goed te doen was om de belangrijkste informatie tot zich te nemen in de korte tijd die er was voor elke gespreksronde.

Om het mogelijk te maken voor alle dialoogmakers om mee te doen aan de gesprekken met de gastsprekers, werden de presentaties informeel gedaan aan de gesprekstafels en werd de sprekers gevraagd om hand-outs mee te brengen als dat nuttig was.

Hoe presenteerden de zeven gastsprekers hun onderwerpen? Elke gastspreker zat aan een vaste tafel. De dialoogmakers konden kiezen aan welke tafel ze gingen zitten, zo lang ze zorgden dat er ongeveer evenveel dialoogmakers aan elke tafel zaten.

Om hun keuze te vergemakkelijken kregen dialoogmakers vooraf in een e-mail te zien welke onderwerpen waren gekozen en welke sprekers aanwezig zouden zijn om elk onderwerp te bespreken.

Er waren vier rondes van elk 20 minuten. In elke ronde hield de spreker eerst een korte presentatie van maximaal tien minuten waarin zij vertelden over zichzelf, hun achtergrond en hun onderwerp. De resterende tien minuten waren voor een tafelgesprek tussen de zeven à acht dialoogmakers en de spreker, waarin de dialoogmakers vragen stelden naar aanleiding van de presentatie. Na elke ronde kozen de dialoogmakers een andere spreker bij een andere tafel. Aan het einde van de ochtend had elke dialoogmaker de kans gehad om met vier van de zeven gastsprekers in dialoog te gaan, en om kennis en informatie op te doen over hun onderwerp en invalshoek.

Gast sprekers en hun invalshoeken

Hieronder wordt een impressie gegeven van de presentaties die de zeven deskundige gast sprekers gaven en de gesprekken met dialoogmakers die daarop volgden. Ondanks de uitdaging om in slechts 10 minuten hun perspectief in zeer eenvoudige bewoordingen te presenteren, slaagden de gast sprekers erin levendige gesprekken tussen de dialoogmakers op gang te brengen. Dialoogmakers stelden veel vragen, waarbij ze soms ingingen op het onderwerp van een specifieke spreker, soms de spreker vragen stelden over bredere kwesties, en op andere momenten de verschillende invalshoeken van de sprekers met elkaar in verband brachten.

Hoe hebben we met ons pensioengeld de macht om grote olie- en gasbedrijven duurzamer te maken?

Mark van Baal, die leiding geeft aan Follow This, besprak hoe je als aandeelhouder invloed uit kunt oefenen op de keuzes die bedrijven maken. Follow This werkt samen met pensioenfondsen en andere institutionele beleggers om fossiele bedrijven in beweging te krijgen om hun activiteiten in lijn te brengen met de doelen van het Klimaatakkoord van Parijs. Als aandeelhouder kunnen pensioenfondsen resoluties indienen om een bedrijf te binden aan het behalen van die klimaatdoelen en/of stemmen voor resoluties van die strekking.

Bij vijf oliebedrijven is het volgens Mark al gelukt om hen op deze manier te beïnvloeden en bewijzen dit soort successen dat het werkt om als belegger juist betrokken te blijven bij grote fossiele bedrijven. Hij stelt dat we grote bedrijven nodig hebben voor de energietransitie. Stap je uit die bedrijven omdat je niet in fossiele brandstoffen wilt beleggen, dan lever je ook je invloed in. Simpel gezegd heb je dan geen plek meer aan tafel.

Welke vragen stelden dialoogmakers aan Mark van Baal? Dialoogmakers vroegen Mark naar de werkelijke invloed die pensioenfondsen als aandeelhouders kunnen uitoefenen, en wat ze ermee bereiken. Mark gaf aan dat er veel meer verandering nodig is en niet alleen van de fossiele bedrijven, ook van de overheid en van consumenten. Hij benadrukte dat het bijsturen van fossiele bedrijven een belangrijk onderdeel van de oplossing is. Beleggers zoals pensioenfondsen kunnen volgens Mark nog meer verandering teweegbrengen bij fossiele bedrijven. Naar zijn mening hebben pensioenfondsen die macht, maar gebeurt er nog niet genoeg. Volgens hem moeten pensioenfondsen blijven beïnvloeden in plaats van uitstappen, want dan komen er aandeelhouders voor terug die minder kritisch zijn.

Hoe kan pensioengeld bijdragen aan oplossingen voor mens en milieu naast geld verdienen?

Laure Wessems-Chibrac, algemeen directeur van de branchevereniging van impactinvesteerdere in Nederland, zei dat impactbeleggen gaat om het mogelijk maken van positieve veranderingen en daarop doelen te zetten. Dat is iets anders dan verantwoord beleggen, waarbij het vaak in de eerste plaats gaat om het voorkomen van schade aan mensen en milieu. Ze legde uit dat innovatie van groot belang is, zeker in een wereld waar we te maken hebben met de effecten van klimaatverandering en oorlog. Investeren in oplossingen, bijvoorbeeld op het gebied van schone energie, kan veel impact hebben op de toekomst.

Volgens Laure hebben pensioenfondsen de verantwoordelijkheid om zich naast rendement ook in te zetten voor langetermijnimpact in het belang van hun deelnemers. Wat haar betreft zouden pensioenfondsen een groter deel (10%) van hun vermogen moeten beleggen via impactbeleggen. Ze legt uit dat dit op korte termijn kan resulteren in licht hogere kosten en een rendement dat minder snel komt, maar, stelde Laure, dat dit wordt gecompenseerd door de grotere impact en goede rendementen op de lange termijn: niet alleen een goed pensioen maar ook een leefbare wereld.

Welke vragen stelden dialogmakers aan Laure Wessems-Chibrac?

Deelnemers vragen naar voorbeelden van impactbeleggen, waarbij Laure de rol van Tesla, samen met andere bedrijven, noemde bij de versnelling van de omschakeling naar elektrische auto's. Maar ze gaf ook andere voorbeelden: het bouwen van betaalbare woningen en het investeren in de energietransitie in Nederland, het ondersteunen van kleine bedrijven in opkomende landen door microkredieten, of investeren in innovaties in onderwijs en zorg. Dialogmakers wilden meer weten over de afwegingen tussen impactbeleggen en "traditioneel beleggen" en hoe pensioenfondsen daarmee omgaan. Volgens Laure zijn pensioenfondsen nog vrij voorzichtige beleggers, omdat ze druk ervaren om op de korte termijn een hoog rendement te behalen. Pensioenfondsen zijn in haar optiek langetermijninvesteerdere bij uitstek.

Waarom is het belangrijk dat bedrijven goed georganiseerd zijn en hoe kun je dit als pensioenfonds eigenlijk weten?

Frank Wagemans, Senior Engagement Specialist, Achmea, houdt zich bezig met de beïnvloeding van bedrijven waarin Achmea belegt. Hij legde als illustratie een paar voorbeelden voor aan de deelnemers van kwesties waarover je als belegger meepraat. Het eerste voorbeeld ging over een bedrijf dat vanwege goede resultaten een zeer hoge bonus wilde uitkeren aan de topman. Stem je daar als aandeelhouder mee in? Frank gaf aan dat beleggers op verschillende manieren met zo'n vraag omgaan. De meeste beleggers gaat het uiteindelijk om financiële overwegingen, terwijl er volgens Frank juist heel veel maatschappelijke overwegingen spelen.

In het tweede voorbeeld droeg een bedrijf een nieuw bestuurslid voor, dat net als alle zittende bestuurders een man van boven de 50 was. Instemmen of niet? Frank vertelde dat Achmea onlangs tegen een dergelijk voorstel heeft gestemd, omdat ze vinden dat een bestuur met verschillende achtergronden en perspectieven uiteindelijk beter haar werk kan doen. Behalve (tegen)stemmen kunnen aandeelhouders ook invloed hebben door bijvoorbeeld het opbouwen van een relatie met een bedrijf.

Welke vragen stelden dialogmakers aan Frank Wagemans? Dialogmakers gingen met Frank in gesprek over hoe het beïnvloeden van bedrijven in de praktijk werkt. Frank legde uit dat Achmea bij bedrijven vaak maar een zeer klein deel van de aandelen bezit. Niettemin kan Achmea stemmen op jaarlijkse aandeelhoudersvergaderingen en een dialoog aangaan met bedrijven waarop zij zich richten, vaak ook door samen met andere beleggers op te trekken. Volgens Frank maken de meeste aandeelhouders (te) weinig gebruik van de invloed die ze kunnen uitoefenen en stemt er maar zelden een meerderheid tegen een voorstel. Toch denkt Frank dat bedrijven gevoelig zijn voor de mening van aandeelhouders, en kun je als belegger ook invloed uitoefenen via dialoog of het zoeken van media-aandacht.

Waarom is het belangrijk dat bedrijven een leefbaar loon betalen?

Ellen Kunst is Adviseur Verantwoord Beleggen bij pensioenuitvoerder en vermogensbeheerder MN. Die organisatie belegt namens meerdere Nederlandse pensioenfondsen. Thema van het gesprek aan tafel is het belang van eerlijke lonen. Ellen legde uit dat het loon van werknemers direct verband houdt met meerdere aspecten van mensenrechten. In veel landen is er geen minimumloon, of kun je van een minimumloon niet goed leven. Werknemers kunnen dan bijvoorbeeld geen goede huisvesting of voeding betalen.

Als voorbeeld noemde Ellen de kledingindustrie. De productie van een kledingstuk kent vaak een lange keten en daarbij is er vaak sprake van mindere arbeidsomstandigheden en onderbetaling van werknemers. Als belegger namens pensioenfondsen vraagt Ellen bij kledingbedrijven aandacht voor de rechten van werknemers in de hele keten. Door het bundelen van het vermogen van meerdere beleggers, hebben ze hun invloed als aandeelhouder vergroot. Volgens Ellen kan dit soort dialoog (met de hele sector of keten) in combinatie met het stellen van eisen impact bewerkstelligen.

Welke vragen stelden dialogmakers aan Ellen Kunst? Dialogmakers vroegen Ellen of het wel effectief is om te focussen op lonen, of het niet beter zou zijn om breder te kijken naar werk- en leefomstandigheden van arbeiders. Ellen gaf aan dat bedrijven die een eerlijk loon betalen vaak ook op andere terreinen verantwoord(er) opereren.

Ellen had een overzicht uitgedeeld waarop kledingbedrijven zijn ingedeeld op basis van hoe goed de arbeiders in hun ketens worden betaald. Deelnemers wilden weten of deze indeling en 'ranking' bedrijven motiveren om het beter te doen. Ellen gaf aan dat het gebruik van 'benchmarks' binnen een branche effectief kan zijn om onderpresteerders aan te spreken.

Hoe heeft invloed van buitenaf ervoor gezorgd dat Nederlandse pensioenfondsen meer zijn gaan doen met verantwoord beleggen?

Will-Jan Jacobs is Beleidsadviseur Verantwoord Beleggen bij de Pensioenfederatie, de brancheorganisatie van pensioenfondsen in Nederland. Hij vertelde over het ontstaan van pensioenfondsen in Nederland en de ontwikkeling in hoe zij beleggen. Sinds eind vorige eeuw is dat veel internationaler geworden als gevolg van spreiding: de beleggingen verdelen over veel verschillende regio's, sectoren en soorten beleggingen. Volgens Will-Jan was de keerzijde van het vele spreiden dat pensioenfondsen niet meer goed wisten waarin zij belegden. Daar wordt sinds het schandaal rond beleggingen in clustermunie meer beleid op gevoerd: verantwoord beleggen. Bijvoorbeeld door het maken van lijsten van bedrijven of sectoren waarin ze niet meer (mogen) beleggen.

Tegenwoordig zijn de meeste pensioenfondsen actief bezig met hoe verantwoord hun beleggingen zijn, inclusief positieve impactbeleggingen. Ze hebben ook te maken met wetgeving en toezicht die verantwoord beleggen stimuleren: zo neemt De Nederlandsche Bank (DNB) klimaatrisico's mee in analyses en grijpt de Autoriteit Financiële Markten (AFM) in als bedrijven of beleggers zich bezighouden met 'greenwashing' - beleggingen als duurzaam presenteren die dat niet zijn.

Welke vragen stelden dialogmakers aan Will-Jan Jacobs?

Dialogmakers stelden vragen over beleggen in wapens. Will-Jan legde uit dat er alleen een verbod is op beleggen in clustermunie en dat pensioenfondsen meestal wel in andere wapens beleggen die zij niet controversieel vinden. Daarvoor is nu veel publieke en politieke aandacht, ook vanwege de oorlogen en conflicten die nu plaatsvinden. Een ander onderwerp van meerdere vragen was de rol en invloed van de Pensioenfederatie. Will-Jan vertelde dat pensioenfondsen zelf verantwoordelijk zijn voor hun beleggingsbeleid, dat de federatie onder meer helpt om de samenwerking tussen pensioenfondsen te bevorderen, om kennis uit te wisselen, en bij het vertegenwoordigen van de fondsen naar de buitenwereld.

Wat is de impact van bedrijven en beleggingen op mensen en mensenrechten?

Kees Gootjes, Adviseur bedrijfsleven en mensenrechten, ABN AMRO, legde uit dat er door de eeuwen heen allerlei vormen van verantwoord beleggen zijn geweest, maar dat in de tweede helft van de 20e eeuw de focus was verschoven naar winst in plaats van ethiek. Bovendien worden door de globalisering producten tegenwoordig vaak ver weg van consumenten geproduceerd, waardoor mogelijke negatieve impacten uit het zicht blijven.

Kees gaf aan dat verantwoord beleggen nu weer in opmars is en dat veel banken en andere beleggers proberen hun invloed te gebruiken om te zorgen dat bedrijven zich beter gedragen ten opzichte van mensen en milieu, zowel ver weg als dicht bij huis. ABN AMRO werkt bijvoorbeeld samen met andere beleggers om ervoor te zorgen dat Nike haar verplichtingen aan werknemers in Cambodja en Thailand nakomt. In eigen land gebruiken ze hun invloed om de aandacht te vestigen op de mensenrechten van arbeidsmigranten en werknemers in de scheepvaart, zei Kees. Hij zei dat beleggers verschillende manieren hebben om bedrijven te beïnvloeden en dat ze daar heel effectief in kunnen zijn.

Welke vragen stelden dialogmakers aan Kees Gootjes? Er werd gevraagd hoe het is voor Kees om als voorvechter van mensenrechten te werken bij een grote bank die uit is op winst. Kees beaamde dat dit op sommige momenten tot spanningen kan leiden, maar benadrukte dat grote beleggers heel serieus bezig zijn met verantwoord beleggen en dat ze daar veel mensen voor in dienst hebben. Een ander onderwerp was hoe verantwoord beleggen zo effectief mogelijk kan zijn. Kees gaf aan hoe belangrijk het is om daar goede wetgeving voor te hebben. Door in wetten en regels vast te leggen waar bedrijven en beleggers aan moeten voldoen, wordt verantwoord beleggen naar zijn mening aantrekkelijker en makkelijker.

Hoe is samenwerking de sleutel tot betere beleggingen?

Rik Teeuwen is Hoofd Benelux bij PRI (Principles for Responsible Investment), een internationaal netwerk van vermogensbezitters (asset owners) en -beheerders (asset managers), opgericht in samenwerking met de Verenigde Naties. In 2006 formuleerde de PRI zes principes voor verantwoord beleggen. Samenwerking, een van de zes principes, stond centraal in de gesprekken.

Volgens Rik is samenwerking tussen beleggers essentieel om impact te hebben op wereldwijde problematiek. Hij vertelde dat 5.300 beleggers over de hele wereld via PRI verbonden zijn en dat ze de helft van al het belegde kapitaal vertegenwoordigen. Met hulp van PRI kunnen beleggers samenwerken op grote thema's, zoals vervuiling door PFAS-chemicaliën en watertekorten. De samenwerking kan ervoor zorgen dat beleggers meer macht hebben richting bedrijven die ze willen beïnvloeden. Een voorbeeld van zo'n samenwerking is Climate Action 100+, een initiatief om de dialoog aan te gaan met de 170 vervuilendste bedrijven ter wereld en om als collectief van beleggers scherp toe te zien op het nakomen van beloften door deze bedrijven. Volgens Rik hebben hierdoor nu zo'n 77% van deze bedrijven een belofte gedaan om klimaatneutraal te worden en houdt bij 93% van de bedrijven het allerhoogste bestuursorgaan toezicht op klimaatrisico's en -kansen.

Welke vragen stelden dialogmakers aan Rik Teeuwen?

Vragen gingen vaak over de impact van verantwoord beleggen. Rik zei dat het samen optrekken door beleggers heeft bijgedragen aan het tegengaan van kinderarbeid en de ontbossing voor palmolie. Samenwerking tussen beleggers heeft ook bijgedragen aan betere toetsing van de activiteiten van bedrijven, waaronder de vraag of hun prestaties voldoen om de doelen van het Klimaatakkoord van Parijs te behalen. Dialogmakers stelden ook vragen over de globale context waarin PRI werkt. Rik zei dat het naar zijn mening belangrijk is om rekening te houden met verschillen tussen landen, bijvoorbeeld omdat wetgeving sterk verschilt en omdat verantwoord beleggen in sommige landen breder wordt ondersteund dan in andere. Voor PRI is het belangrijk om ook beleggers in landen die 'achterlopen' in verantwoord beleggen erbij te houden, om te zorgen dat prestaties over de hele wereld verbeteren.

Dialogoog in beeld: Wat vinden wij belangrijk?

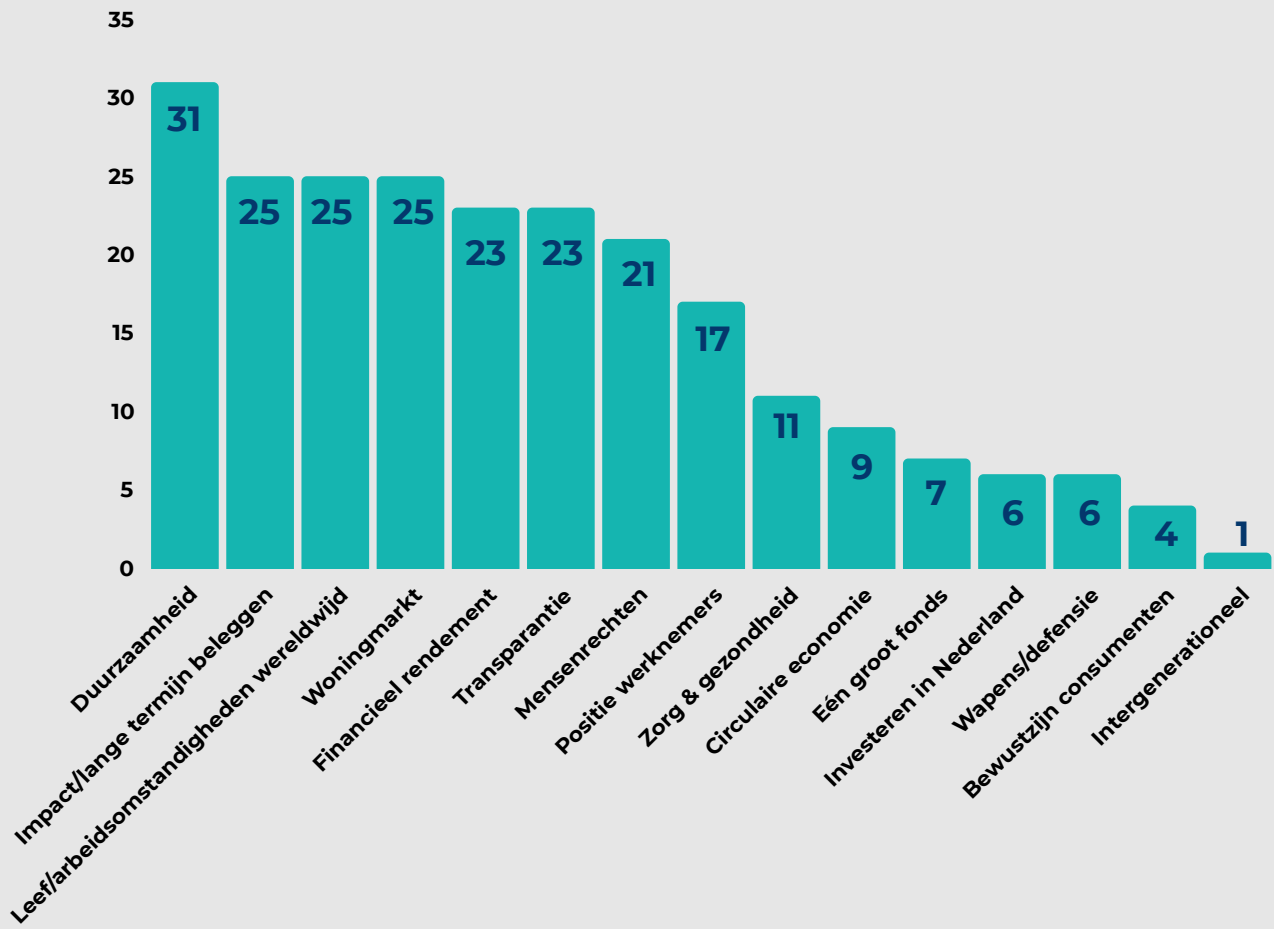
Welke thema's vonden dialogoogmakers het belangrijkste bij beleggen?

Dialogoogmakers verkenden op Dag 2 in tafelgesprekken welke waarden en/of onderwerpen voor hen het belangrijkste zijn. Dit gesprek bouwde voort op de dialogoog over de toekomst van Dag 1 en zou de basis leggen voor het ontwikkelen van aanbevelingen op Dag 3. Aan elke tafel gingen dialogoogmakers op zoek naar de waarden en/of onderwerpen die zij samen belangrijk vonden in de context van beleggen, met de bedoeling om aan het einde van het gesprek de zes belangrijkste mee te nemen om met alle dialogoogmakers over verder te spreken.

Op deze manier leverde de dialogoog om te beginnen 42 waarden en/of onderwerpen op - zes stuks voor zeven tafels. Gespreksbegeleiders hebben deze opbrengsten samengebracht in een kleiner aantal overkoepelende thema's. Om te bepalen welke van deze overkoepelende thema's voor dialogoogmakers het belangrijkste waren, kregen ze allemaal vijf stemstickers. Dialogoogmakers lieten individueel hun voorkeur blijken door hun stickers te plakken bij het overkoepelende thema waar zij het grootste belang aan hechtten. Ze bepaalden zelf hoe ze hun stickers verdeelden en konden bijvoorbeeld kiezen voor het plakken van één sticker bij vijf verschillende thema's of het plakken van alle vijf de stickers bij één thema. De stemmen werden geteld en er werd door de organisatie een ranglijst opgesteld van de thema's, op volgorde van hoe belangrijk ze waren bevonden door de dialogoogmakers. Afgesproken werd dat de acht meest gekozen thema's het startpunt zouden vormen voor het ontwikkelen van aanbevelingen op Dag 3. Deze acht thema's waren uiteindelijk: duurzaamheid; impact/lange termijn beleggen; leef- en werkomstandigheden wereldwijd; huizenmarkt; financieel rendement; transparantie; mensenrechten; en de positie van werknemers. Hieronder is een illustratie van deze thema's opgenomen.

Wat vinden wij belangrijk?

Wat vinden wij belangrijk?

Onderwerp (tafelnummer behorend bij suggestie of citaat)	Voorbeeld(en)
<p>Duurzaamheid: 31 stemmen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Duurzaamheid - voorbij de PR (1) • Energietransitie (6) • Energietransitie met een focus op lange termijn (4) • Meer investeren in duurzame bedrijven (2) • Visie op transitie van fossiel naar duurzaam (7) • Klimaatrechtvaardigheid - eerlijk investeren (2) • Leefbare planeet, minder opwarming (5) • Milieu en veiligheid	<p>'Ik vind het belangrijk dat de aarde niet verder opwarmt.' (5)</p> <p>'Met het zogenaamde duurzaam raak je aan de ethiek. Het lijkt soms duurzaam maar wij zien niet altijd wat er achter zit want dan blijkt het soms helemaal niet duurzaam.' (1)</p> <p>'Investeren in duurzaamheid: ik ben met pensioen, als ik alleen aan mezelf hoef te denken, dan weet ik het wel. Maar ik heb ook kinderen en kleinkinderen'. (7)</p>
<p>Impact/lange termijn investeren: 25 stemmen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Langetermijnblik bijvoorbeeld middels impact investeren (1) • Actieve houding - minstens 10% impactinvesteren (7) • Invloed gericht op impact maken (7) • Meer impactbeleggen, nu al (5) • Meer 'poppetjes' zetten op verantwoord investeren (2)	<p>'Impact investing op de lange termijn, dus juist voor de toekomstige generaties, voor een betere wereld. Ik dacht eerst, ik wil zoveel mogelijk geld voor mezelf, maar ik vond dat ook een goed verhaal. Ook voor mijn kleinkinderen.' (1)</p>
<p>Leef- en arbeidsomstandigheden wereldwijd: 25 stemmen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Minder migratie door betere leefomstandigheden elders (5) • Gelijkheid in basisvoorzieningen wereldwijd - wonen, werk, zorg, onderwijs, gezond eten (3) • Betere werkomstandigheden in fabrieken in het buitenland en ook in Nederland (4)	<p>'Het is belangrijk dat er minder mensen naar Nederland komen, we zijn nu met 17 miljoen. We zijn straks met 40 miljoen! Het is belangrijk dat mensen in andere landen het beter krijgen. Als er 40 miljoen mensen hierheen komen, kunnen we straks bijvoorbeeld de zorg niet meer betalen. Jongeren kunnen nu al geen huis meer betalen.' (5)</p>
<p>Woningmarkt: 25 stemmen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Betaalbare huizenmarkt (5) • Betaalbare woningen (4) • Betaalbaar wonen voor de hele bevolking (6)	<p>'Betaalbaar wonen in eigen land moet op de agenda. Betaalbare woonruimte voor iedereen. Dicht bij huis. Moet Pensioenfonds Detailhandel dan gaan investeren in sociale woningbouw?' (6)</p>

Onderwerp (tafelnummer behorend bij suggestie of citaat)	Voorbeeld(en)
<p>Rendement: 23 stemmen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rendement pensioenfonds (5) • Rendement op de lange termijn (4) • Zekerheid van mijn pensioen - hoogte, leeftijd (1) 	<p>‘Hoe krijgen wij het geld om dat allemaal te betalen, al die zorgen die we hebben? Hoe kunnen we investeren en beleggen, waar aan? Hoe gaan ze daarmee om, wat is het risico, durven ze dat of niet? Zorgen voor genoeg rendement.’ (5)</p> <p>‘Rendement op de lange termijn is wel belangrijk’. (4)</p>
<p>Transparantie: 23 stemmen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Educatie, voldoende info (7) • Toegankelijk informeren vanuit pensioenfonds - in jip-en-janneketaal (2) • Informatie / transparantie over portfolio beleggingen (7) • Transparantie (2, 3) 	<p>‘Hoe krijgen we dit allemaal helder, voor de gewone man, beetje Jip en Janneke. Transparant. En meten is weten. Eerlijkheid.’ (2)</p>
<p>Mensenrechten: 21 stemmen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tegen kinderarbeid, meer controle (7) • Ethiek, bijvoorbeeld belastingbeleid, mensenrechten (1) • Mensenrechten (5, 6) 	<p>‘Mensenrechten ook belangrijk. Om iets aan te doen. Hier en ver weg. Maar denk ook aan Europa, dat we processen uitbesteden aan goedkope Spaanse arbeiders. Pensioenfonds moet daar ook oog voor hebben, juist ook voor dichtbij en niet alleen voor bijvoorbeeld Bangladesh’. (1)</p> <p>‘Tegen kinderarbeid én betere controle daarop.’ (7)</p>
<p>Positie van werknemers: 17 stemmen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Positie van werknemers versterken (6) • Eerlijke beloning in organisaties (7) 	<p>‘Hoe bedrijven omgaan met hun werknemers. Winst wordt niet eerlijk verdeeld. Voor mij persoonlijk belangrijk’. (6)</p>
<p>Zorg en gezondheid: 11 stemmen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gezondheid, gezonde levensstijl (4) • Toegankelijke zorg en aandacht voor preventie(6) 	<p>‘Oudere mensen hebben allemaal problemen met de zorg en er komen steeds meer mensen bij. Hoe gaan we daar mee om? De zorg moet toegankelijk blijven. Hoe gaat dat straks als ik met pensioen ga?’ (5)</p> <p>‘Er moet geïnvesteerd worden in gezondheid en een gezondere levensstijl, dus niet in alcohol, roken, vet of suiker.’ (4)</p>

Onderwerp (tafelnummer behorend bij suggestie of citaat)	Voorbeeld(en)
Circulaire economie: 9 stemmen <ul style="list-style-type: none"> • Repareerbare / circulaire apparaten, producten, diensten (3) • Stimuleren innovatie circulair (7) 	<p>‘Meer dan de helft van de apparaten die we weggooien kan gerepareerd worden. Maar dat wordt steeds moeilijker omdat ze zo gefabriceerd worden dat reparatie niet mogelijk is. Dat is dan het verdienenmodel van de fabrikant, daar heb ik veel moeite mee. Vroeger deed je met alle spullen veel langer.’ (3)</p>
Eén groot pensioenfonds: 7 stemmen <ul style="list-style-type: none"> • Koppelen van pensioenen in één groot pensioenfonds (3) 	<p>‘Pensioenfondsen moeten meer samenwerken om een grotere vuist te maken. Ik vind dat er één groot pensioenfonds zou moeten komen.’ (3)</p>
Investeren in Nederland: 6 stemmen <ul style="list-style-type: none"> • Investeren in Nederland in plaats van het buitenland (1) • Meer in Nederland investeren (2) 	<p>‘Ik vind in Nederland beleggen een goed punt: nu maar 10% in Nederland en de andere 90% in buitenland, daar schrok ik stiekem wel van. Is dat dan jammer, is dat oké, voldoende, of moet het meer in Nederland?’ (2)</p>
Wapens / defensie: 6 stemmen <ul style="list-style-type: none"> • Wapens, munitie, etc., en daar transparant over zijn (1) 	<p>‘Het beleggen van ons geld in oorlog en leed, vluchtende mensen. ... Hoe transparant zijn ze daarin en wat weten wij nou als kleine man? Wel heel gecompliceerd.’ (1)</p>
Bewustzijn consumenten: 4 stemmen <ul style="list-style-type: none"> • Denken van de consument - bewustzijn (3) 	<p>‘Het denken bij de consument moet ook veranderen, bewustwording. Mensen willen vaak voor heel weinig heel veel hebben maar dat is niet vol te houden.’ (3)</p>
Intergenerationeel: 1 stem <ul style="list-style-type: none"> • Zorg ook voor jongere generaties (4) 	<p>‘Wat ik belangrijk vind is dat mijn kleinkind van 4 over 30-40 jaar zegt: ‘dat hebben jullie goed voor me geregeld, jullie hebben stappen gezet om het voor mij beter te maken.’ (4)</p>

Sprekers: het beleid van Pensioenfonds Detailhandel over verantwoord beleggen

Om in te spelen op de behoefte van dialoogmakers om meer informatie over de beleggingsaanpak van Pensioenfonds Detailhandel te krijgen, was er in het middagprogramma van Dag 2 ruimte voor medewerkers van het fonds om dit toe te lichten. Dit gebeurde in twee delen. Eerst hield de moderator een interview met Henk Groot, hoofd beleggingen van Pensioenfonds Detailhandel, gevolgd door een korte vraag- en antwoordsessie.

Hierna stonden Henk Groot en Jérôme Magnée van Finance Ideas, adviseur van Pensioenfonds Detailhandel, stil bij drie (lastige) afwegingen die soms gemaakt moeten worden bij verantwoord beleggen. Hieronder worden het interview over het beleid en het gesprek over de drie afwegingen samengevat. Ook is de inbreng van dialoogmakers rond deze sessies samengevat.

Het beleid van Pensioenfonds Detailhandel over verantwoord beleggen

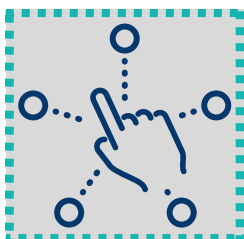
Het beleggingsbeleid van Pensioenfonds Detailhandel bepaalt hoe er wordt belegd. Het beleid wordt vastgesteld door het bestuur. Het pensioenfonds wil ervoor zorgen dat besluiten over beleggingen aansluiten bij de voorkeuren van deelnemers. Daarom vindt zij het zo belangrijk om de meningen van deelnemers te horen. Henk benadrukte dat Pensioenfonds Detailhandel in de eerste plaats het uitbetalen van fatsoenlijke pensioenen aan haar deelnemers nastreeft. Deze verantwoordelijkheid vormt altijd de basis voor het beleggingsbeleid. Om hieraan te voldoen probeert het fonds risico's te minimaliseren door beleggingen te spreiden. De afgelopen acht jaar is het pensioenfonds meer gaan doen aan verantwoord beleggen, om op de lange termijn waarde te kunnen creëren: bijvoorbeeld door te beleggen in bedrijven met een goed klimaatbeleid en een betere bestuursstructuur ('corporate governance').

Na het raadplegen van deelnemers heeft Pensioenfonds Detailhandel vier speerpunten vastgesteld voor verantwoord beleggen: arbeidsrechten, mensenrechten, bedrijfsethiek, milieu en klimaat. Na verdere raadpleging van deelnemers heeft het bestuur de Sustainable Development Goals toegevoegd als focus voor verantwoord beleggen (zie hoofdstuk 1).

Pensioenfonds Detailhandel is als organisatie relatief klein. Voor de uitvoering van haar beleggingsactiviteiten maakt zij gebruik van externe specialisten – vermogensbeheerders zoals BlackRock. Henk legde uit dat hij en zijn collega's van het bureau van het pensioenfonds de externe vermogensbeheerders instrueren waarin ze moeten beleggen. De vermogensbeheerder moet daarbij strikte richtlijnen volgen. Het pensioenfonds werkt ook met een externe partij, Columbia Threadneedle, die namens haar het contact onderhoudt met de bedrijven waarin zij belegt en die bij aandeelhoudersvergaderingen volgens de instructies van Pensioenfonds Detailhandel stemt. Pensioenfonds Detailhandel houdt echter niet voortdurend iedere belegging in de portefeuille in de gaten. Haar bedrijfsmodel is er deels op gericht om de beleggingskosten laag te houden met een gestroomlijnde organisatie met breed-gespreide beleggingen om risico's te minimaliseren.

Welke vragen stelden dialoogmakers aan Henk Groot? Dialoogmakers vroegen onder meer hoe Pensioenfonds Detailhandel effectief kan zijn in het beïnvloeden van bedrijven waarin het belegt. Henk legde uit dat het pensioenfonds zelf geen dialoog voert met bedrijven. In plaats daarvan instrueert het fonds een externe partij om bijvoorbeeld aandeelhoudersresoluties te ondersteunen. Pensioenfonds Detailhandel werkt ook samen met andere investeerders om bedrijven te beïnvloeden op zaken als watergebruik, afvalvermindering of het verduurzamen van vastgoed.

Dialoogmakers brachten ook de zorg in dat pensioenen in de toekomst lager zouden kunnen zijn, vanwege de vergrijzing. Henk erkende dat demografische veranderingen ertoe kunnen leiden dat de AOW kleiner wordt, en dat pensioenpremies van werkgevers en werknemers geleidelijk hoger zouden kunnen worden, of dat werknemers langer moeten doorwerken voor ze met pensioen kunnen. Maar hij gaf aan dat Pensioenfonds Detailhandel de verplichtingen op de lange termijn scherp in de gaten houdt, met behulp van prognoses. Volgens Henk heeft het pensioenfonds tot nu toe zeer goed gepresteerd: de cijfers laten zien dat Pensioenfonds Detailhandel op koers ligt om ook in de toekomst fatsoenlijke pensioenen uit te betalen aan deelnemers die zijn gepensioneerd.

Afwegingen bij verantwoord beleggen

Hoe kregen dialoogmakers informatie over mogelijke afwegingen bij verantwoord beleggen? Henk Groot en Jérôme Magnée, adviseur van Pensioenfonds Detailhandel, presenteerden in kort bestek drie (lastige) afwegingen die soms moeten worden gemaakt bij verantwoord beleggen.

Welke afwegingen zijn er verbonden aan impactbeleggen? Als je gaat impactbeleggen dan beleg je rechtstreeks in een bedrijf met een veelbelovende oplossing voor een maatschappelijk- of milieuprobleem. Enerzijds geeft dat je als belegger directe invloed op dat bedrijf, kun je goed (laten) zien welke impact er is behaald, en kun je een goed rendement op de belegging verwachten. Aan de andere kant is het financiële risico van impactbeleggen groter dan bij beleggen in aandelen, en is het beheren van impactbeleggingen over het algemeen duurder. Je kunt als belegger ook kiezen voor indirecte impactbeleggingen (bijvoorbeeld groene obligaties). Die brengen lagere kosten en minder risico met zich mee, maar je hebt dan een minder duidelijk beeld van de bereikte impact.

Gevraagd naar hun onmiddellijke reactie op deze afweging, zeiden de meeste dialoogmakers dat zij geloofden dat het behalen van impact en het beheersen van risico's beide even belangrijk waren.

Welke afwegingen zijn er als je wilt beleggen in bedrijven die voldoen aan de Duurzame Ontwikkelingsdoelen (ook wel SDGs - Sustainable Development Goals)? Aan de ene kant betekent beleggen in minder bedrijven dat je je risico's minder spreidt. Je loopt dan dus meer risico en dat heeft gevolgen voor het rendement. Aan de andere kant betekent een dergelijke aanpak dat je vooral belegt in bedrijven die minder schade toebrengen aan het klimaat en het milieu en zo bijdragen aan een duurzame wereld.

Gevraagd naar hun onmiddellijke reactie op deze afweging waren de meningen van de dialoogmakers verdeeld. De meeste dialoogmakers waren van mening dat een bredere spreiding van beleggingen de voorkeur had, ook al betekende dit dat het pensioenfonds enkele minder duurzame beleggingen in de portefeuille zou hebben. Verschillende dialoogmakers benadrukten dat ze eerst verder zouden willen spreken over de precieze keuzes die er gemaakt moeten worden en de gevolgen daarvan, voordat ze over deze afweging een oordeel kunnen geven.

Welke afwegingen zijn er rond uitsluiting en dialoog? Meer specifiek: wat zijn de afwegingen rond het uitstappen uit bedrijven die niet goed presteren op sociale en ecologische verantwoordelijkheid tegenover het in gesprek gaan om bedrijven ten goede te veranderen? Aan de ene kant is uitstappen goedkoper, verlaagt het risico's en maakt het geld vrij dat vervolgens in meer verantwoordelijke bedrijven kan worden belegd. Het aangaan van een dialoog met een bedrijf (ook wel 'engagement') vormt een andere route naar mogelijke impact, omdat je daarmee je invloed gebruikt om een bedrijf verantwoordelijker te maken. Een bijkomend dilemma is hoe je moet beslissen wat engagement moet opleveren, en wanneer je besluit uit een bedrijf te stappen als het engagement niet genoeg oplevert.

Gevraagd naar hun onmiddellijke reactie op deze afweging, gaven de dialoogmakers aan dat zij de voorkeur gaven aan een dialoog boven uitsluiting. Veel dialoogmakers dachten dat drie jaar een redelijke termijn zou zijn voor bedrijven om verbeteringen aan te tonen. Een klein aantal dialoogmakers was voorstander van uitsluiting; een vergelijkbaar aantal vond dat het pensioenfonds zo lang als nodig is met bedrijven moet in gesprek moet blijven.

Hoe spraken dialoogmakers over afwegingen tijdens de laatste dialoogsessie op Dag 2? Afwegingen kwamen aan de orde in een aantal tafelgesprekken aan het einde van Dag 2. Dialoogmakers aan verschillende tafels bespraken hoe ingewikkeld de afwegingen rond verantwoord beleggen konden zijn. Dialoogmakers spraken vaak over de vraag of het beter was om uit te stappen of om in gesprek te gaan met bedrijven die momenteel niet 'verantwoordelijk' zijn. Verschillende dialoogmakers gaven aan dat ze zich niet bewust waren van de mogelijkheid om bedrijven te beïnvloeden door middel van engagement, en betuigden hun (voorzichtige) steun voor het idee om de dialoog aan te gaan in plaats van uit te stappen. Bijvoorbeeld: "Het gaat om zoveel geld, dus weinig vertrouwen daarin, maar niet praten is (misschien) toch niet positief".

De andere afwegingen die in de presentaties van Pensioenfonds Detailhandel aan bod waren gekomen, werden aan sommige tafels genoemd, maar vaak zonder dat dialoogmakers op de afweging zelf ingingen. Verschillende dialoogmakers spraken bijvoorbeeld over impactbeleggen als iets dat nieuw voor hen was, of dat belangrijk leek, in plaats van de afwegingen rond impactbeleggen te bespreken die Henk of Jérôme hadden genoemd. Aan één tafel spraken enkele dialoogmakers kritisch over de manier waarop de moderator de dialoogmakers vroeg om hun onmiddellijke reactie aan te geven op de dilemma's die werden gepresenteerd. Volgens hen was het juist belangrijk om stil te staan bij de nuances en complexiteit van die afwegingen, wat volgens hen niet mogelijk was geweest in de korte presentaties van de middag.

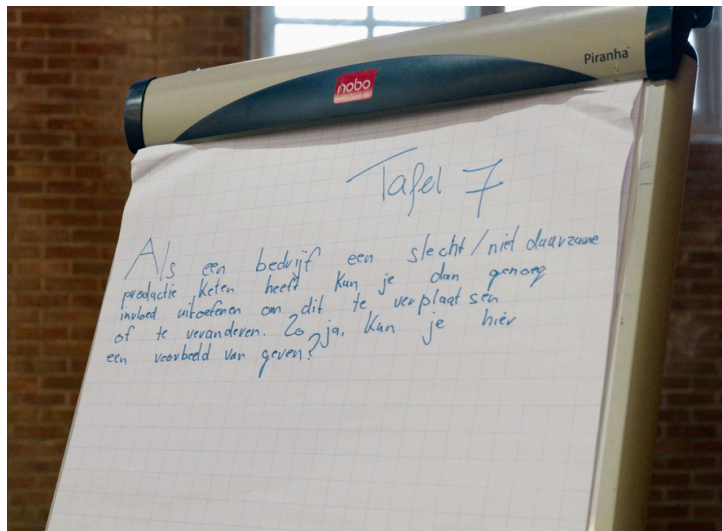
Samenvatting van Dag 2

Op Dag 2 konden dialoogmakers kennis maken met een verscheidenheid aan nieuwe invalshoeken. Het begon met presentaties van de zeven deskundige gastsprekers gevolgd door tafelgesprekken, waarmee dialoogmakers verdere informatie over verantwoord beleggen konden opdoen. Hierna gingen dialoogmakers in gesprek over wat voor hen belangrijk is: hun waarden in de context van beleggen. Samen kozen zij acht thema's die de basis gaan vormen voor hun aanbevelingen. Dialoogmakers kregen deze dag ook van Pensioenfonds Detailhandel te horen over haar beleid voor verantwoord beleggen, en de afwegingen en dilemma's die daarmee gepaard gaan. Tot slot hebben zij van gedachten gewisseld over welke moeilijke vragen er komen kijken bij het maken van keuzes over verantwoord beleggen.

05 Deelnemersdialoog Dag 3

De laatste bijeenkomst van de Deelnemersdialoog richtte zich op de ontwikkeling van aanbevelingen voor Pensioenfonds Detailhandel, de belangrijkste output van de Deelnemersdialoog.

De eigen kennis, expertise en waarden van dialogmakers stonden centraal op Dag 3 en de dialoog was zo ingericht dat dialogmakers alle invalshoeken konden verkennen en feedback van andere dialogmakers konden meenemen.

Aan het begin van Dag 3 werden de dialogmakers toegesproken door Selma Skalli, co-voorzitter van het bestuur van Pensioenfonds Detailhandel. Zij verwelkomde en bedankte de groep op deze laatste dag en benadrukte hoe belangrijk hun werk was. De dialogmakers gingen hierna aan de slag met het overleg over hun aanbevelingen. Geholpen door de gespreksbegeleiders gingen de kleine groepen dialogmakers op zoek naar de punten die ze samen belangrijk vonden en waar ze het over eens waren. Uiteindelijk stelden ze aanbevelingen vast voor het beleid van Pensioenfonds Detailhandel over verantwoord beleggen. In dit korte hoofdstuk wordt beschreven hoe de aanbevelingen werden ontwikkeld. De definitieve aanbevelingen, en de resultaten van de stemming over elk van de aanbevelingen, worden besproken in hoofdstuk 6.

Dialogoog in beeld: aanbevelingen ontwikkelen

Hoe kwamen dialoogmakers tot hun uiteindelijke aanbevelingen? De thema's die dialoogmakers op Dag 2 van de Deelnemersdialoog naar voren schoven, vormden het startpunt voor hun gesprekken over aanbevelingen aan Pensioenfonds Detailhandel. Deze thema's waren: duurzaamheid; impact/lange termijn beleggen; leef- en werkomstandigheden wereldwijd; huizenmarkt; financieel rendement; transparantie; mensenrechten en de positie van werknemers. Er was één tafel voor elk van deze acht thema's. Elke dialoogmaker bepaalde aan het begin van de dag over welk thema hij of zij aanbevelingen wilde ontwikkelen en sloot zich aan bij de betreffende tafel. Aan elke tafel zaten ongeveer evenveel dialoogmakers.

Dialoogmakers ontvingen een volledige lijst met de thema's die zij op Dag 2 hadden vastgesteld, zowel vooraf per e-mail als in hun deelnemersmap voor Dag 3. Met behulp van deze lijst konden ze rekening houden met mogelijke overlap met andere groepen, en konden ze nagaan welke thema's wel waren benoemd maar niet tot de top acht behoorden. Als deze niet-verkozen thema's voor hen belangrijk waren, konden ze die alsnog in hun aanbevelingen meenemen.

Voordat ze aanbevelingen gingen uitwerken, spraken de dialoogmakers eerst nogmaals over de belangrijkste dingen die ze tijdens de eerste twee dagen van de Deelnemersdialoog hebben gehoord en besproken. Er volgden brede gesprekken waarin verantwoord beleggen vanuit uiteenlopende invalshoeken werd belicht. Dialoogmakers spaken onder meer over de dilemma's waar ze rekening mee moeten houden, hoe verantwoord beleggen effectief kan zijn, impactbeleggen, en uitsluiting en engagement. Een illustratie van deze dialoog vooraf wordt op de volgende bladzijde gegeven.

Aanbevelingen opstellen

De groepen besteedden het grootste deel van de ochtend van Dag 3 aan het opstellen van voorlopige aanbevelingen voor hun thema. Zij werden ondersteund door een gespreksbegeleider en konden een beroep doen op deskundige inbreng van hoogleraar Rob Bauer of medewerkers van Pensioenfonds Detailhandel. De moderator en gespreksbegeleiders benadrukten dat de thema's bedoeld waren als 'startpunt' voor de gesprekken, dat dialoogmakers het thema niet hoefden op te vatten als een afbakening voor waar hun aanbevelingen over gingen.

Om te zorgen dat de aanbevelingen goed zouden aansluiten bij de ideeën en voorkeuren van de Deelnemersdialoog als geheel (en om het risico van tunnelvisie te beperken), was er tijd ingeruimd voor de groepen om elkaar feedback te geven op de voorlopige aanbevelingen. Bij dit onderdeel (dat we 'de dans' hebben genoemd, vanwege de beweging tussen groepen) presenteerde elke groep hun voorlopige aanbevelingen aan één andere groep, en omgekeerd. Hierna gaven de groepen feedback aan elkaar.

Aanbevelingen ontwikkelen

Voordat ze hun aanbevelingen ontwikkelden, verkenden dialoogmakers de keuzes en dilemma's die ze belangrijk vonden. Deze citaten van de tafelgesprekken geven een indruk van de dialoog aan het begin van Dag 3.

“Je wilt zekerheid, maar de bedrijven die het meeste zekerheid geven doen dingen die slecht zijn voor het milieu of de gezondheid.”

Dialogoer dilemma's

“Liever iets minder rendement dan dat er mensenrechten geschonden worden om goedkoper te kunnen leveren.”

“Koper, lithium en katoen hebben we allemaal nodig, het is gewoon heel complex...”

“Wanneer je in een fossiel bedrijf belegt, wie controleert dan de klimaatplannen van dat bedrijf?”

“Als je niet meer belegt in Shell heb je ook geen invloed meer op hun beleid.”

“Ik wil gewoon van die Shell af.”

“Hoe ga je dat dan toetsen? Je moet wel ergens een uitgangspunt hebben. Wat zijn de criteria?”

“Labels worden gemaakt en gekocht, keurmerken om duurzaam over te komen, maar is helemaal niet altijd waar.”

Effectief beleggen

“Er zijn zoveel organisaties bij beleggen betrokken. Je moet met zoveel meer organisaties samenwerken.”

“Direct betrokken zijn kost veel tijd en energie. Je kan maar in een aantal bedrijven direct zitten.”

“Investeren in duurzame of circulaire bedrijven is ook erg interessant.”

“Is je directe investeringen gaat doen, dan kan dat meer risico opleveren.”

Impactbeleggen

Uitstappen of in gesprek

De moderator benadrukte waarom de uitwisseling belangrijk was. Ze legde uit dat groepen hun voorlopige aanbevelingen konden verbeteren door de feedback van de andere groep te overwegen, en te gebruiken. En ze gaf mee dat dit uiteindelijk verschil zou kunnen maken bij de stemming over de aanbevelingen later op de dag: door aanbevelingen te verfijnen met behulp van constructieve feedback van de andere groep, zullen deze immers ook op de rest van de dialoogmakers duidelijker of beter overkomen. Na de uitwisseling met de buurtafel besloot elke groep zelf of en hoe ze de ontvangen feedback verwerkten bij het voltooien van hun aanbevelingen.

Halverwege de middag hadden alle acht tafels hun aanbevelingen afgerond. Eén of meer dialoogmakers van elke tafel presenteerden de uiteindelijke aanbevelingen van hun tafel aan de hele groep en beantwoordden vragen. Voor de individuele stemming over de aanbevelingen konden de dialoogmakers in een laatste ronde tafelgesprekken de presentaties van de andere tafels nog bespreken.

Stemmen over aanbevelingen

Hoe hebben de dialoogmakers zich uitgesproken over de uiteindelijke aanbevelingen? De organisatoren voerden de definitieve aanbevelingen in een online enquêtetool in. De dialoogmakers hebben elk individueel gestemd over de 49 aanbevelingen. Ze konden voor elke aanbeveling op een vijfpuntsschaal aangeven in hoeverre ze het ermee eens waren: 'helemaal mee eens', 'mee eens', 'eens noch oneens', 'mee oneens', 'helemaal mee oneens', en 'weet ik niet'. Ze hadden ruim de tijd voor de online stemming, zodat iedereen eraan toe kwam om over alle aanbevelingen zijn of haar mening te geven.

Na de stemming presenteerde de moderator aan de dialoogmakers een samenvatting van de definitieve stemresultaten (zie hoofdstuk 6). De dialoogmakers konden achteraf op eigen gelegenheid de volledige resultaten van de stemming over alle 49 aanbevelingen doornemen. Namens Pensioenfonds Detailhandel kreeg Henk Groot tot slot het woord om te reageren op de aanbevelingen die door de dialoogmakers het gunstigst waren beoordeeld. Hij gaf aan dat de aanbevelingen voor het pensioenfonds erg interessant waren, en dankte de dialoogmakers voor hun belangrijke werk.

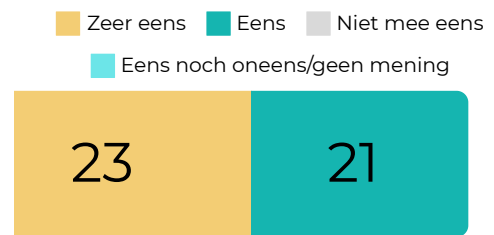
Samenvatting van Dag 3

Dag 3 stond in het teken van het ontwikkelen van aanbevelingen voor Pensioenfonds Detailhandel en het stemmen over de aanbevelingen. De dialoogmakers organiseerden zich in kleine groepen en gingen per groep aan de slag met een van de thema's die ze op Dag 2 hadden aangemerkt als bijzonder belangrijk. Om tot zo goed mogelijke aanbevelingen te komen werden de groepen ondersteund door gespreksbegeleiders en was er tussendoor uitwisseling tussen groepen. Nadat de dialoogmakers de feedback van een naburige tafel hadden verwerkt, presenteerden ze hun definitieve aanbevelingen in een plenaire sessie. De dialoogmakers gebruikten een online enquêtetool om individueel te stemmen over elk van de aanbevelingen van de Deelnemersdialoog. De belangrijkste uitkomsten werden gepresenteerd en in ontvangst genomen door Pensioenfonds Detailhandel. Hiermee was de Deelnemersdialoog afgerond en werden de dialoogmakers bedankt voor hun belangrijke inbreng.

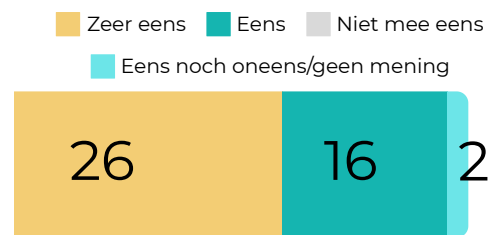
06 Aanbevelingen van de Deelnemersdialoog

Dit zijn de aanbevelingen van de dialoogmakers aan Pensioenfonds Detailhandel over de focus van het beleid over verantwoord beleggen, in lijn met de vraagstelling van de Deelnemersdialoog. De dialoogmakers hebben samen deze aanbevelingen opgesteld en hebben er individueel over gestemd op Dag 3 van de Deelnemersdialoog. De cijfers die bij de aanbevelingen worden getoond zijn aantallen dialoogmakers. Voor de opties 'zeer niet oneens' en 'mee oneens' zijn de aantallen samengenomen als 'niet mee eens'.

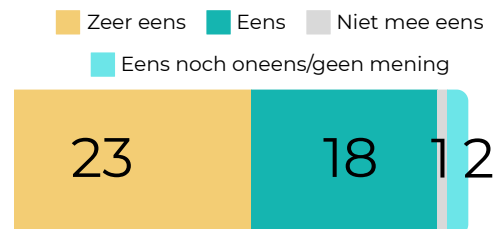
1. Vraagt om jaarlijkse terugkoppeling van de bedrijven met wie het in dialoog is

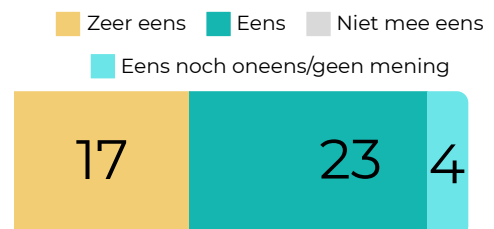
2. Belegt in bedrijven die zorgen voor goede arbeidsomstandigheden (veiligheid, mensenrechten, arbeidsrechten)

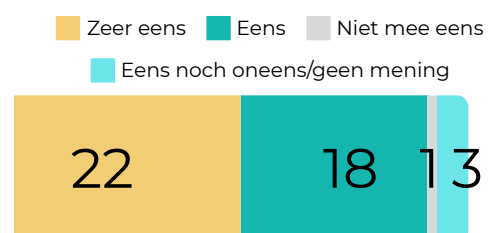
3. Krachten bundelt met andere pensioenfondsen en/of andere instellingen die streven naar impact op lange termijn, om leefbaarheid en mensenrechten te verbeteren

4. Bedrijven goed screent en daarbij ook kijkt naar hun aanpassingsvermogen in het verleden

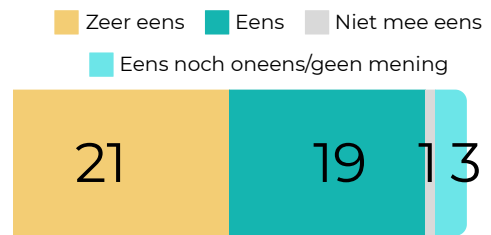

5. Investeert in bedrijven die een positieve invloed hebben of zouden kunnen hebben op de omstandigheden van werknemers

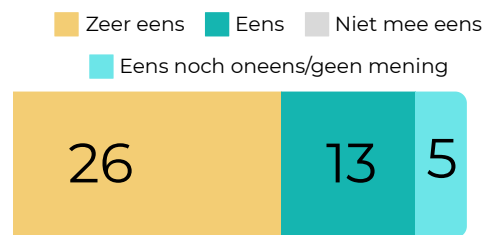

Aanbevelingen

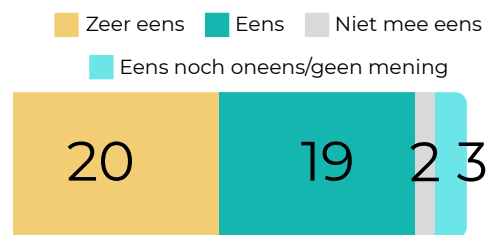
6. Investeert in betaalbare huur- en koopwoningen

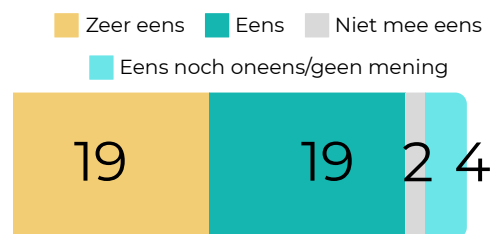
7. Meer samenwerkt met andere pensioenfondsen voor meer impact op onderwerpen van gedeelde interesse

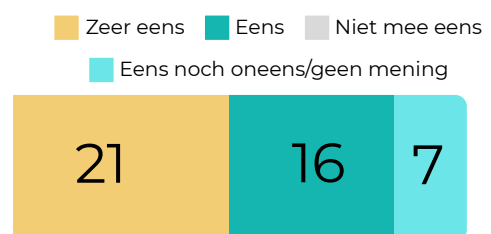
8. WEL rendement behaalt maar ZONDER dat andere mensen daaronder lijden

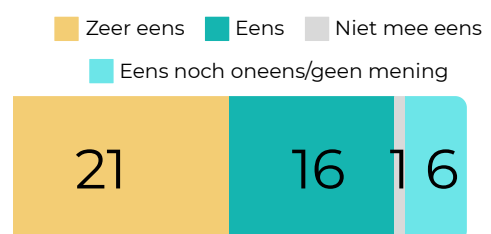
9. Controleerbare afspraken maakt met bedrijven over investeren in betere leef- en arbeidsomstandigheden

10. Transparant is over de keuzes die het maakt, bijv. waarom het belegt in bepaalde bedrijven

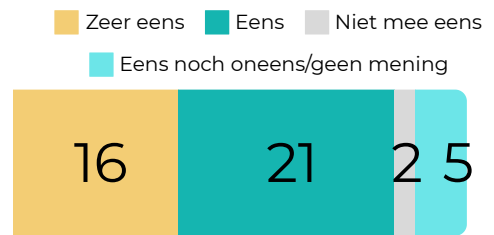

11. Beleggingen spreidt over veel bedrijven, om risico te verminderen en te zorgen voor een zeker pensioen waarvan deelnemers kunnen leven

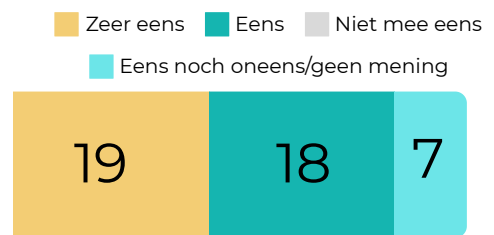

Aanbevelingen

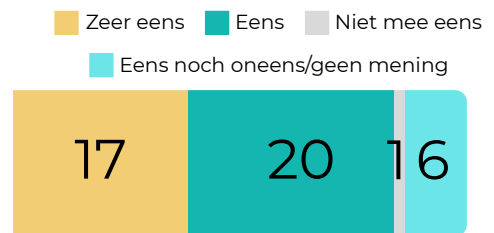
12. Ernaar streeft dat het risico afneemt en de zekerheid toeneemt, naarmate een deelnemer de pensioenleeftijd nadert

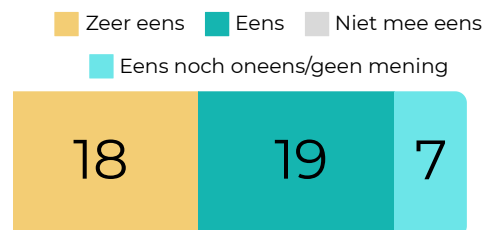
13. Informatie toegankelijk maakt, met aandacht voor verschillende generaties, niveaus, mate van diepgang, en de communicatiemiddelen afstemt op de doelgroep

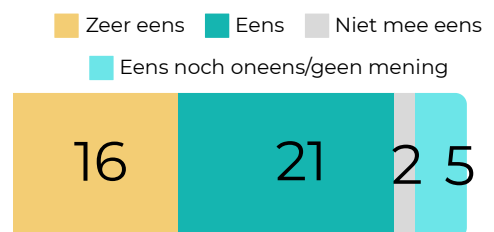
14. Investeert in bedrijven die meetbaar (SMART) de mensenrechten op orde hebben, bijvoorbeeld op basis van checks op tevredenheid personeel, toeleveranciers

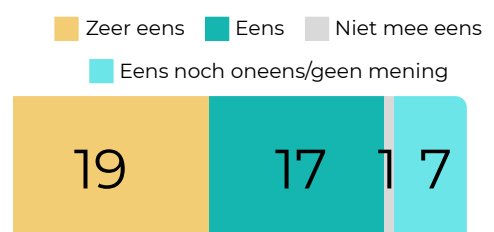
15. Vooral investeert in bedrijven die mensenrechten op orde hebben

16. Investeert in woningcorporaties, op voorwaarde dat deze investeren in betaalbare woningen

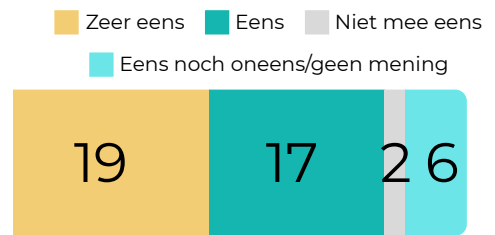

17. Zorgt dat 'slapende deelnemers' (deelnemers die in een andere sector zijn gaan werken en bij een ander pensioenfonds pensioen opbouwen) een goed rendement krijgen en houden

Aanbevelingen

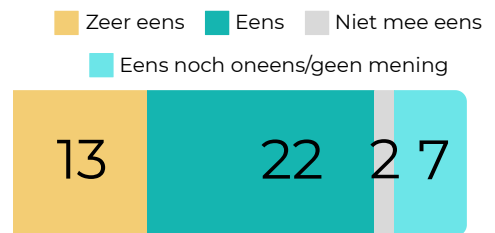
18. Investeert in bedrijven die een positieve invloed hebben of zouden kunnen hebben op de leefomstandigheden in hun gemeenschap

19. Samenwerkt met andere pensioenfondsen om druk uit te oefenen op de politiek over ouderenzorg en bouwstop

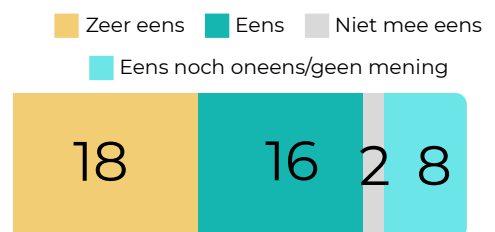
20. Samenwerkt met andere partijen (zoals denktanks) voor het indienen van resoluties over verantwoord beleggen

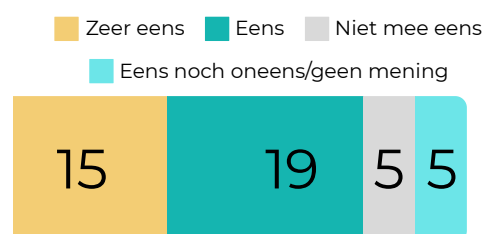
21. Deelnemers structureel (jaarlijks terugkoppeling + tweejaarlijks deelnemersdialoog) inspraak geeft in hoe hun geld belegd wordt

22. Meer investeert in bedrijven die de energietransitie mogelijk maken

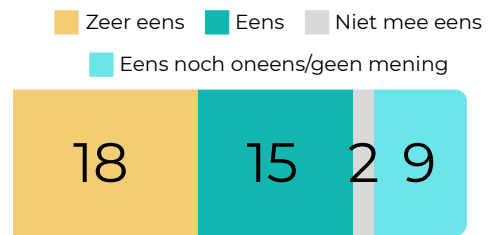
23. Bij elke beslissing rekening houdt met de toekomst van onze kleinkinderen en de generaties daarna

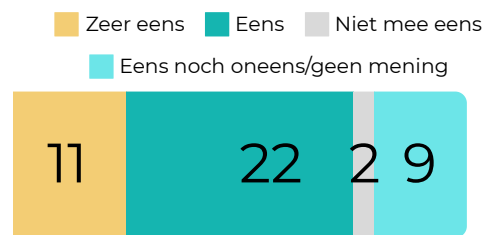

Aanbevelingen

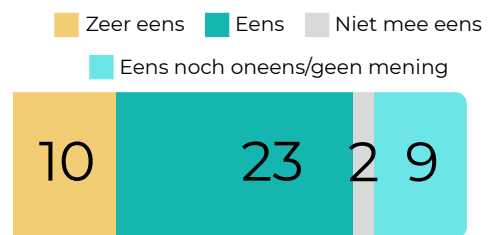
24. Een buffer opbouwt om vergrijzing op te vangen

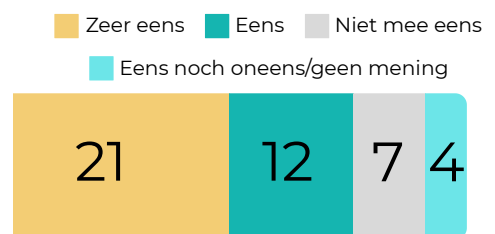
25. Investeert in opkomende economieën (op een verantwoorde manier)

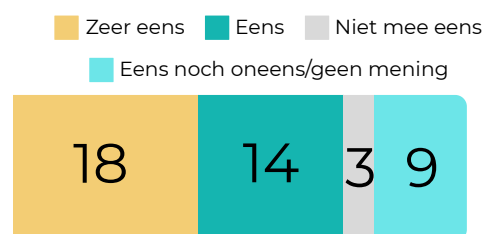
26. Een ontwikkelingstaak heeft: investeert ook in bedrijven waar het op gebied van mensenrechten nog niet op orde is, maar dan wel vooruitzicht op verbetering binnen bepaalde tijd

27. Investeert in het ombouwen van kantoren tot woningen

28. De “minder groene bedrijven” in portfolio houdt en met deze bedrijven duidelijke afspraken maakt over het tempo van verduurzaming en die afspraken regelmatig toetst

29. Communiceert naar doelgroepen over de impact van beleggingen op rendement en maatschappij, met aandacht voor de werkwijze, visie en missie van Pensioenfonds Detailhandel

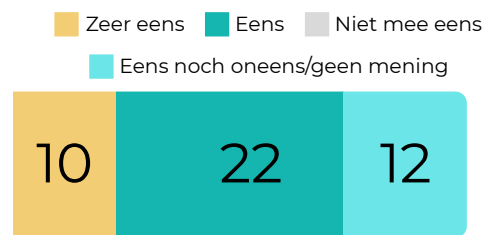

Aanbevelingen

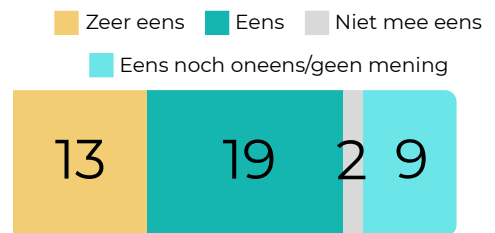
30. Checkt of er greenwashing plaatsvindt door bedrijven waarin het investeert en communiceert daarover

31. Meer investeert in technologie

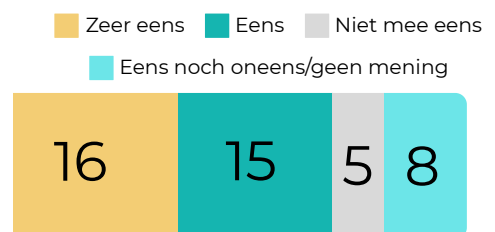
32. Bij de dialoog met bedrijven eist dat er binnen 3-5 jaar vooruitgang te zien is

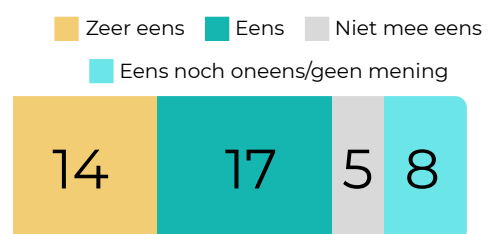
33. De dialoog met bedrijven in samenwerking met andere investeerders doet

34. Deelnemers bewust maakt van de mogelijkheden die er binnen de detailhandel zijn om te verduurzamen

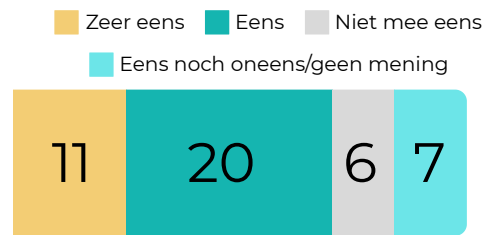

35. Samen met mede-investeerders de keurmerken controleert die gebruikt worden door de bedrijven waarin het investeert

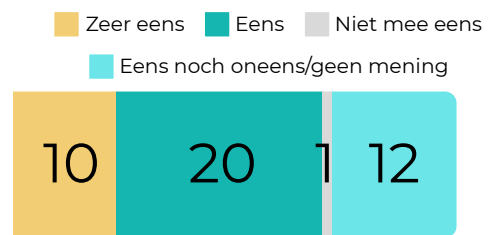

Aanbevelingen

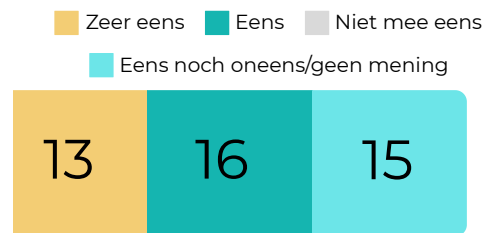
36. Meer investeert in lokale bedrijven voor minder vervuiling (door transport) en kortere ketens

37. Minder passief belegt om impact te vergroten

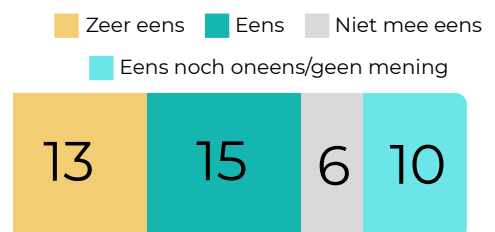
38. Meer investeert in circulaire bedrijven

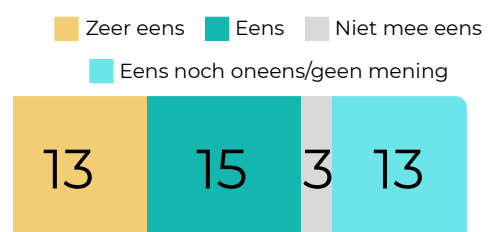
39. Gaat voor de dialoog en eruit stapt als de dialoog geen verbetering oplevert

40. Een goede balans bewaakt tussen rendement en duurzaamheid met een wezenlijk aandeel voor beide (bijv. 70/30)

41. Investeert in projecten voor intergenerationeel wonen en in wooncoöperaties (huren in eigen beheer)

Aanbevelingen

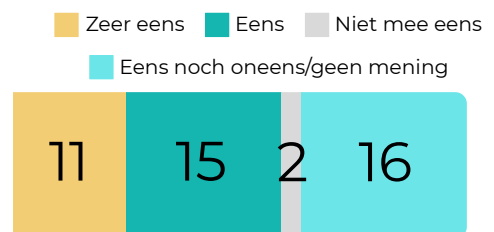
42. Investeert in duurzame studentenwoningen

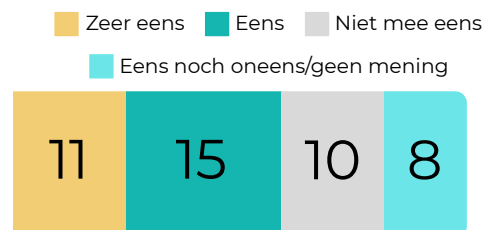
43. Voor de korte termijn investeert in bedrijven met een hoog rendement en daarmee ruimte schept voor lange-termijn impact beleggen

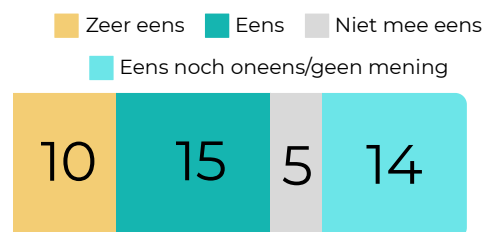
44. Belegt in bedrijven die bij automatisering verantwoordelijkheid nemen voor zekerheid van werkgelegenheid, vervangend werk en omscholing

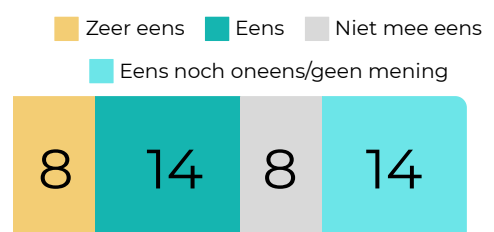
45. Investeert in versoepeling van hypotheekverstrekking aan particulieren

46. Meer investeert in duurzame energie, landbouw en circulaire energie (zelfs als daarmee niet het maximale rendement wordt behaald)

47. Het percentage directe impact investeringen vergroot van 1% naar 10%

Aanbevelingen

48. Samenwerkt met andere pensioenfondsen om woningcorporatiekartel te doorbreken

49. Minder investeert in Nederlandse exportbedrijven in de voedselproductie (vlees, zuivel, tuinbouw)

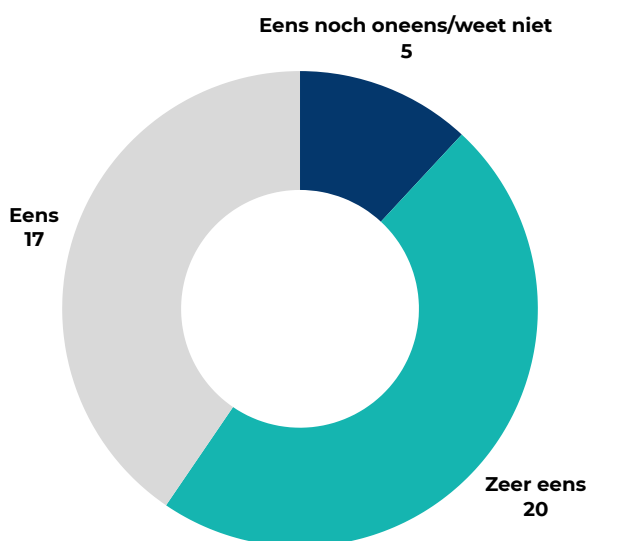
07 Evaluatie

De Deelnemersdialoog markeert de eerste keer dat deelnemers van een pensioenfonds via een deliberatief proces meebeslissen over het onderwerp verantwoord beleggen. Omdat het project in die zin vernieuwend is, is het belangrijk om na te gaan in hoeverre de aanpak effectief is geweest. Daarvoor zijn de ervaringen van de dialoogmakers verzameld met behulp van evaluatieformulieren aan het eind van elke bijeenkomst. Dialoogmakers vulden daarnaast twee keer een online-vragenlijst in, eenmaal aan het begin van Dag 1 en eenmaal aan het einde van Dag 3. De bevindingen uit de verschillende vragenlijsten zijn samengevat in dit hoofdstuk.

Bij het ontwerp van de Deelnemersdialoog is gewerkt met zeven criteria voor een kwalitatief goed proces (zie hoofdstuk 1): (a) inclusieve betrokkenheid; (b) deliberatieve communicatie; (c) geïnformeerde betrokkenheid; (d) transparantie; (e) invloed; (f) waarde benoemen; en (g) geschiktheid.

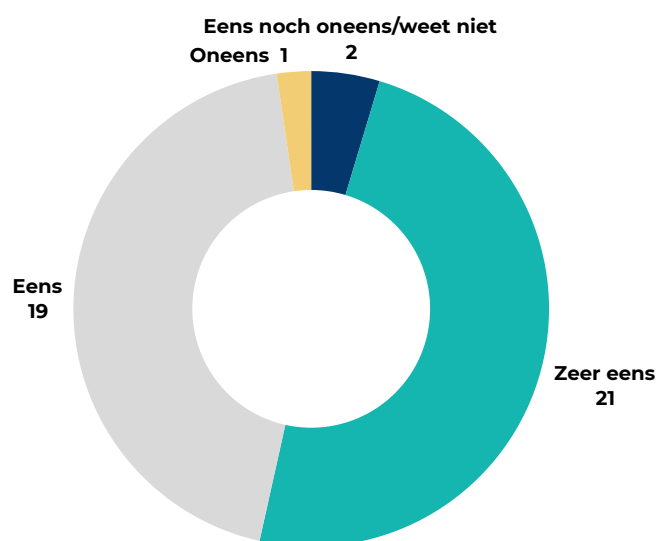
Met **inclusieve betrokkenheid** bedoelen we dat alle relevante deelnemers zijn betrokken, voldoende representatief zijn voor het fonds als geheel en volwaardig kunnen deelnemen aan de dialoog. Naast aandacht voor de representativiteit van de Deelnemersdialoog (zie Loting en werving, hoofdstuk 2) gaat het dus ook over de vraag of iedereen volwaardig kan deelnemen aan de dialoog. Uit de antwoorden van dialoogmakers blijkt dat ze vonden dat ze goed konden participeren en dat de meerderheid (37) het eens was met de stelling dat ze persoonlijk “een eerlijk aantal mogelijkheden hadden om mijn mening te uiten”. Dialoogmakers waren het ook in meerderheid (40) eens met de stelling dat “andere dialoogmakers een eerlijk aantal mogelijkheden hadden om hun mening te uiten”. Een veel kleiner aantal had geen uitgesproken mening (2) of was het er niet mee eens (1).

Ik had een eerlijk aantal mogelijkheden om mijn mening te uiten

Aantal: 42

Andere dialoogmakers hadden een eerlijk aantal mogelijkheden om hun mening te uiten

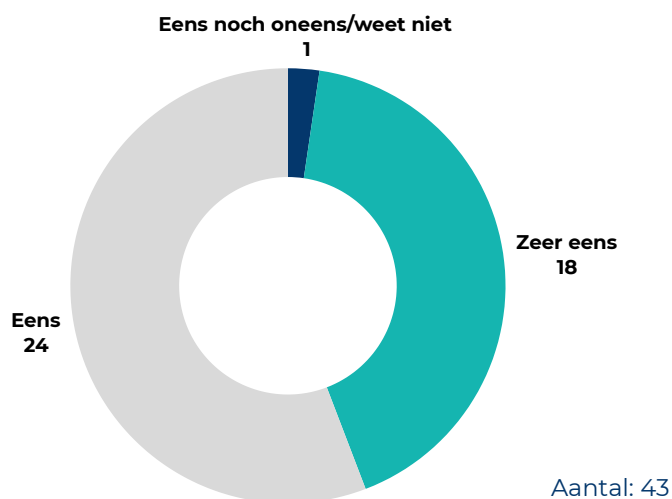

Aantal: 43

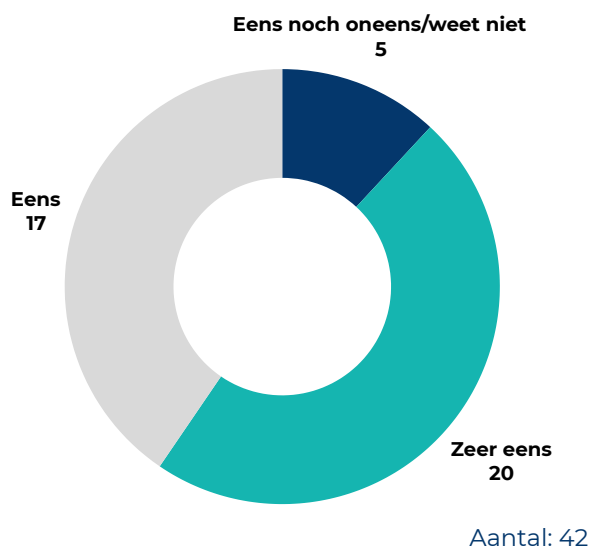
Een ander kwaliteitscriterium was **deliberatieve communicatie**: dat dialoogmakers de kans hebben om op een democratische manier met elkaar in gesprek te gaan. Daarbij zijn wederzijds respect, vertrouwen en gelijkheid van belang. Met behulp van de 'dialoogregels' (zie hoofdstuk 1) werd duidelijk gemaakt hoe die kwaliteiten er in de praktijk uitzien. De moderator en de gespreksbegeleiders hielpen om te zorgen dat de dialoogregels werden gevolgd en dat dialoogmakers eventuele meningsverschillen op een respectvolle manier met elkaar konden bespreken.

Over het geheel genomen waren de dialoogmakers het erover eens dat "andere dialoogmakers mijn mening respecteerden, ook al waren ze het er niet mee eens" (42). Ook waren de meeste dialoogmakers het eens met de stelling dat "iedereens mening telde" (37). Gevraagd naar de moderatie en gespreksbegeleiding waren de dialoogmakers positief. Alle dialoogmakers beoordeelden de begeleiding als 'OK', 'goed' of 'zeer goed'. Op Dag 3, toen de begeleiders een belangrijke rol speelden om dialoogmakers te ondersteunen terwijl ze hun aanbevelingen ontwikkelden, werden ze bijzonder hoog gewaardeerd: ruim de helft (21 van de 41) vond de begeleiding 'heel goed'.

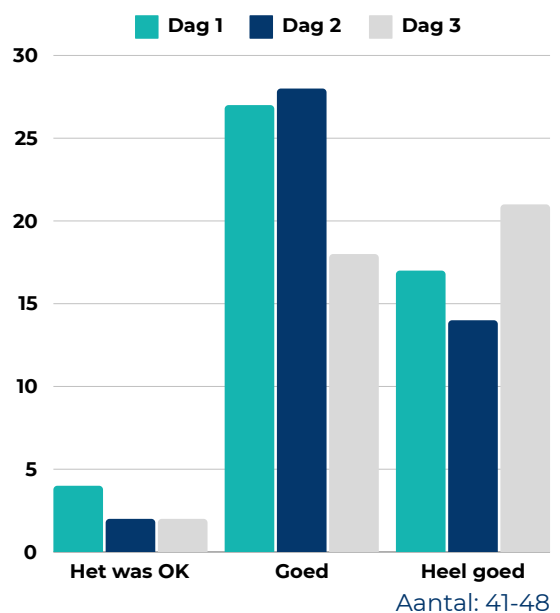
Andere dialoogmakers respecteerden mijn mening ook al waren ze het er niet mee eens

Iedereens mening telde

De begeleiding door de moderator en gespreksbegeleiders heb ik ervaren als...

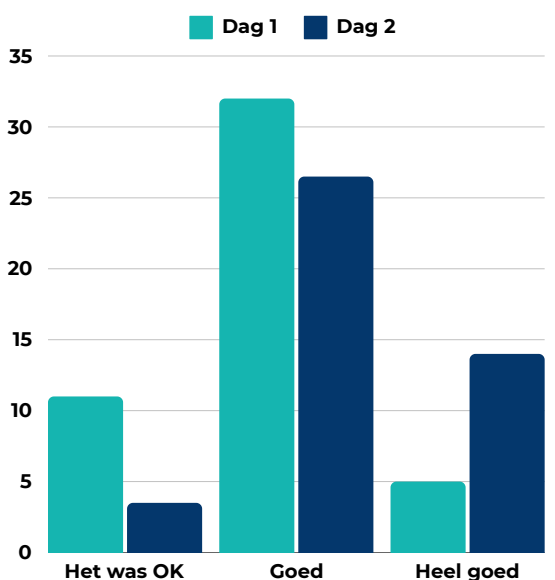

“Prima, leuk om met verschillende mensen in gesprek te gaan en goede afwisseling tussen presentaties en discussie.”

De Deelnemersdialoog onderscheidt zich van andere vormen van onderzoek en participatie, zoals enquêtes en focusgroepen, doordat het **geïnformeerde betrokkenheid** van deelnemers mogelijk maakt. Het driedaagse proces stelde dialoogmakers in staat om zich te verdiepen in het onderwerp voordat ze hun aanbevelingen ontwikkelden en erover stemden. Tijdens de Deelnemersdialoog kregen dialoogmakers de meningen van deskundigen te horen, maar ook de meningen van andere dialoogmakers. Over de inbreng van deskundige sprekers waren de dialoogmakers positief. Op de dagen dat er sprekers aanwezig waren, beoordeelde de meerderheid van de dialoogmakers hun inbreng als 'goed' of 'heel goed' (37 op Dag 1 en 41 op Dag 2).

Hoewel de meerderheid van de dialoogmakers tevreden was met de inbreng van sprekers, merkte één dialoogmaker op: "Ik heb heel erg het gevoel dat door 'eenzijdige' informatieverstrekking er voornamelijk het 'gewenste' antwoord is gecreëerd. Daarmee bedoel ik dat er meer ruimte moest zijn voor waarom niet focussen op duurzaam beleggen, waarom wel voor niet-duurzame beleggingen en het belang daarvan". Deze opmerking sloot aan bij het vraagstuk van de Deelnemersdialoog, die gericht was op verantwoord beleggen en niet in de eerste plaats op de bredere kwestie van verantwoord of niet-verantwoord beleggen. Een andere dialoogmaker merkte op: "presentaties iets te langdradig, maar goede antwoorden en vooral fijn dat alle vragen beantwoord zullen gaan worden". Een andere dialoogmaker zei juist: "Het ging wel snel soms. Zoveel materie in korte tijd". Deze verschillende ervaringen laten zien dat het vinden van de juiste vorm om informatie aan te bieden een uitdaging kan zijn voor de organisatoren.

De presentaties van de sprekers en hun antwoorden op vragen heb ik ervaren als...

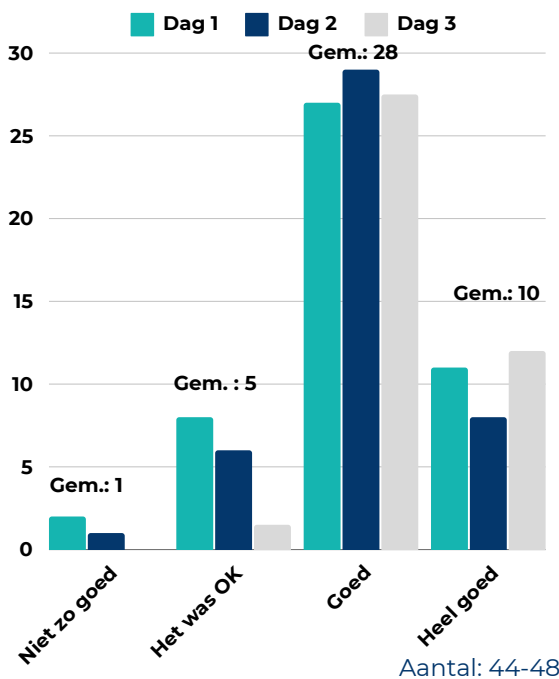
Aantal: 44-48

“Jammer dat er geen gelegenheid was met meer sprekers aan tafel te zitten. Allemaal zeer interessant”

De Deelnemersdialoog moet **transparant** zijn voor de dialoogmakers, de rest van de deelnemers van het pensioenfonds en andere belanghebbenden. We vroegen dialoogmakers onder andere in hoeverre zij tevreden waren over de informatie die ze voorafgaand aan de bijeenkomsten ontvingen. De dialoogmakers waren hierover overwegend positief. Over de drie bijeenkomsten gemeten vond de meerderheid de informatievoorziening ‘goed’ of ‘heel goed’ (gemiddeld kozen 28 dialoogmakers ‘goed’ en 10 dialoogmakers ‘heel goed’). Voor dit type processen is het gebruikelijk dat deelnemers pas tijdens bijeenkomsten inhoudelijke informatie krijgen om zich in te verdiepen, maar sommige dialoogmakers hadden dat liever anders gezien. Eén deelnemer merkte bijvoorbeeld op: “Ik had geen verwachtingen, maar was misschien wel handiger geweest als we van tevoren basisinformatie kregen”.

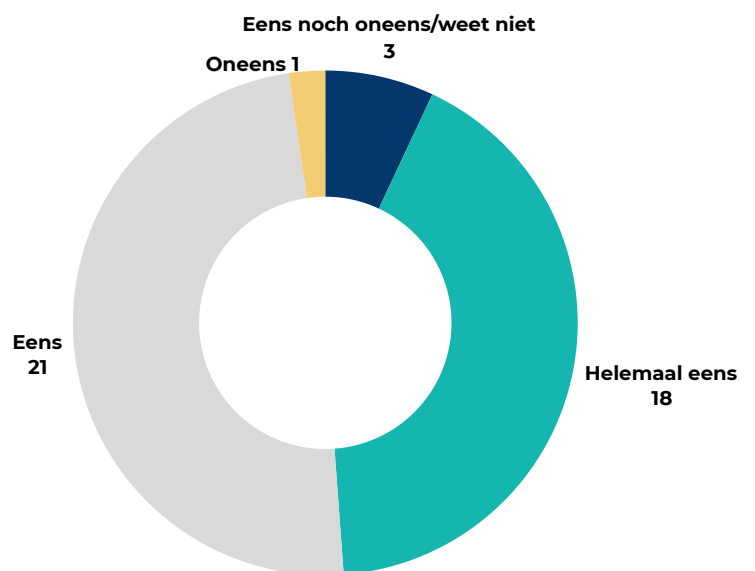
We vroegen ook in hoeverre dialoogmakers het proces van de Deelnemersdialoog transparant vonden. Vrijwel iedereen was het erover eens dat het proces transparant en duidelijk was (39 van de 43 dialoogmakers). Eén dialoogmaker merkte op: “Goed om betrokken te zijn, maar misschien de verwachtingen duidelijker uitspreken”.

De informatie die ik vooraf kreeg en de manier waarop heb ik ervaren als...

“Deze vorm moet mijns inziens veel vaker ingezet worden, en wellicht ontwikkelen”

Het proces van de Deelnemersdialoog was transparant en duidelijk

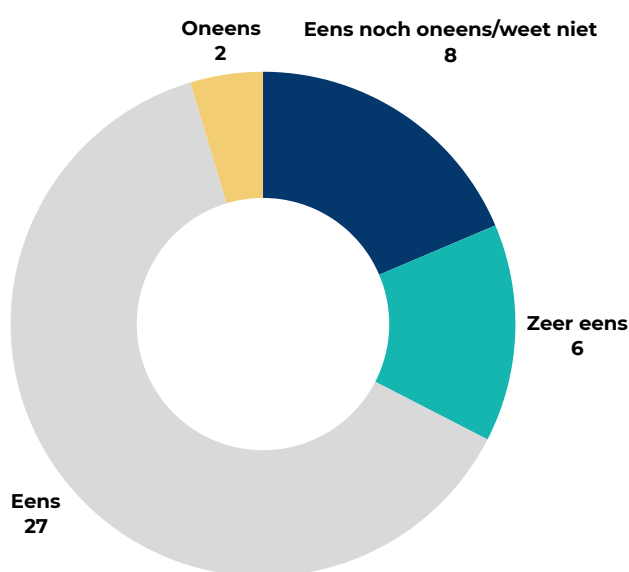

Het ontwerp van de Deelnemersdialoog is er verder op gericht om te kunnen zorgen dat de uitkomsten daadwerkelijk **invloed** hebben op besluitvorming. Hoewel de uiteindelijke impact ervan nog niet kan worden beoordeeld, hebben we dialoogmakers gevraagd of het voor hen duidelijk en transparant was wat de invloed van de Deelnemersdialoog zou zijn op het beleid van Pensioenfonds Detailhandel. De meeste dialoogmakers (32) waren het eens, of zeer eens, met de stelling dat de invloed duidelijk en transparant was.

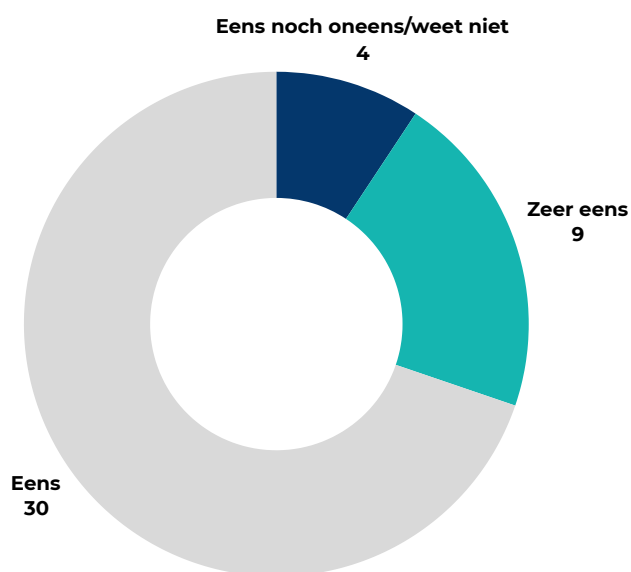
Waarde benoemen gaat over het proces waarin deelnemers vanuit hun eigen perspectieven tot gezamenlijke uitspraken komen over waarde (inclusief financiële en/of niet-financiële waarde), en wat zij vinden dat pensioenen in deze context moeten realiseren. Hoewel het benoemen van waarde een moeilijk te meten concept is, hebben we het geprobeerd te illustreren door dialoogmakers te vragen of zij vonden dat alle meningen goed zijn meegenomen in de aanbevelingen. Bijna alle dialoogmakers (39 van de 43) zijn het erover eens dat de aanbevelingen de diversiteit aan meningen weerspiegelden. Een dialoogmaker merkte op: “veel betrokkenheid, oprechtheid en alle meningen waren prima om te delen”.

De invloed van de Deelnemersdialoog op Pensioenfonds Detailhandels beleggingsbeleid was transparent en duidelijk

De aanbevelingen weerspiegelen de diversiteit van meningen

Aantal: 43

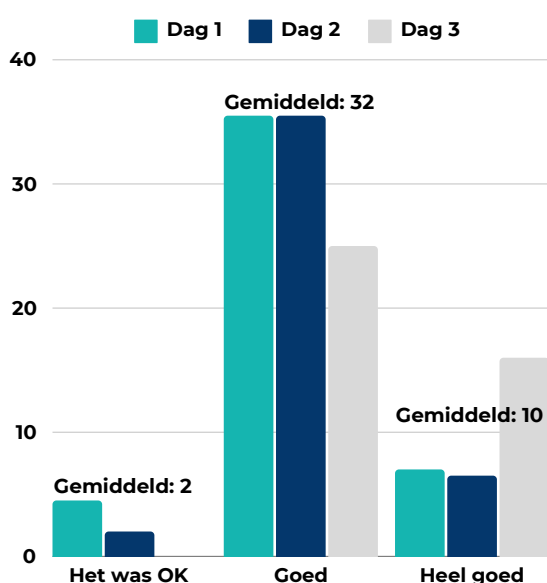

Aantal: 43

Ten slotte is de Deelnemersdialoog ontworpen om **geschikt** te zijn, dat wil zeggen niet te belastend of onpraktisch voor dialoogmakers om aan mee te doen. Op de vraag hoe zij de Deelnemersdialoog hebben ervaren, gaf de meerderheid als oordeel 'goed' (gemiddeld 32 over de drie dagen) of 'heel goed' (gemiddeld 10 over de drie dagen). Enkele deelnemers beoordeelden de bijeenkomsten als 'OK' (gemiddeld 2 over de drie dagen). Dialoogmakers waren aan het einde van Dag 3 het meest positief, toen zeiden 16 dialoogmakers de dag als 'heel goed' te hebben ervaren, terwijl geen van de dialoogmakers een negatief oordeel uitsprak.

Op de vraag of zij deelname aan een soortgelijk proces aan iemand anders zouden aanraden, is de indruk zeer positief: meer dan de helft zegt het zeker te zullen aanbevelen (27 van de 40), terwijl nog eens 12 dialoogmakers denken van wel.

Ik heb de Deelnemersdialoog ervaren als...

Aantal: 41-48

Als iemand die jij kent zou worden uitgenodigd om mee te doen aan een proces zoals deze Deelnemersdialoog, zou je ze aanraden om mee te doen?

Aantal: 40

Tot slot vroegen we dialoogmakers hoe zij praktische zaken, zoals de locatie en het eten, hebben ervaren. De locatie had op Dag 1 verwarmingsproblemen, wat door meerdere dialoogmakers werd benoemd in hun feedback. Vanaf Dag 2 was dit door de locatie opgelost. Wel kwam de ongunstige akoestiek van de zaal op alle dagen terug in de terugkoppeling van dialoogmakers. Over het eten en drinken waren de dialoogmakers over het algemeen heel tevreden.

“Alles zo goed geregeld, zelfs het meerijden werd geregeld, in de communicatie werd je ook echt ontzorgd”.

“Net iets te koud en de (elektrische) kachel gaf best wat ruis”.

Al met al geven de antwoorden een zeer positieve indruk van hoe dialoogmakers de Deelnemersdialoog hebben ervaren. Dit proces was een nieuwe ervaring voor dialoogmakers, van wie bijna niemand al eens van een burgerberaad had gehoord. Wij waarderen hun bereidheid om deel te nemen aan dit unieke proces.

Bijlage 1

Deelnemersdialoog – 26 februari 2024

Dialogeregels voor een prettig gesprek voor iedereen

- Luister naar elkaar
- Geef elkaar de ruimte
- Wees respectvol
- Probeer elkaar niet te overtuigen van het eigen gelijk
- Focus op de vraag en het onderwerp
- Hou het beknopt

**Pensioenfonds
Detailhandel**

Bijlage 2

Deelnemersdialoog Pensioenfonds Detailhandel

Dag 1, 26 februari 2024 & Dag 2, 11 maart 2024

Antwoorden van sprekers op vragen van deelnemers

Vragen 26 februari

1. [Rob Bauer \(Universiteit Maastricht\)](#)
2. [Rieneke Slager \(Rijksuniversiteit Groningen\)](#)
3. [Mart Keuning \(Pensioenfonds ABP\)](#)

Vragen 11 maart

4. [Henk Groot \(Pensioenfonds Detailhandel\)](#)

Vragen en Antwoorden Rob Bauer

Vragen Tafel 1

1. Hoe toets je duurzaamheid?

Deze vraag heeft Rob ook behandeld in de sessie op 26 februari. Duurzaamheid wordt getoetst voor heel veel ondernemingen waarin wordt belegd. Omdat dit zo'n grote opdracht is wordt de kennis ingekocht bij zogenaamde rating instituten. Zij zijn erin gespecialiseerd om informatie over duurzaamheid te vinden voor de duizenden ondernemingen waarin Pensioenfonds Detailhandel belegt.

Dit is een voorbeeld van zo'n rating instituut:

<https://www.sustainalytics.com>

Pensioenfonds Detailhandel houdt rekening met die informatie bij de constructie van de aandelenportefeuille. Ondernemingen die slecht scoren worden minder in de portefeuille opgenomen en bedrijven die goed scoren krijgen een groter gewicht.

Kantelpunten in de economie zijn niet of nauwelijks te voorspellen.

Pensioenfonds Detailhandel heeft een lange horizon en probeert niet voortdurend de markt te voorspellen.

2. Kun je als pensioenfonds voorwaarden stellen aan ondernemingen waar je in investeert.

Je kunt stemmen of je kunt een dialoog aangaan. Bij beleggingen die je meer direct maakt (bijvoorbeeld in private equity) kun je meer voorwaarden stellen aan een onderneming dan bij beursgenoteerde ondernemingen.

3. Hoe duurzaam is Pensioenfonds Detailhandel in vergelijking met andere pensioenfondsen?

Dat is een lastige vraag om te beantwoorden omdat ieder fonds een andere context heeft en andere prioriteiten. Er zijn wel initiatieven (de VBDO benchmark) waarin de 50 grootste pensioenfondsen worden vergeleken met elkaar op het gebied van duurzaamheid. Pensioenfonds Detailhandel scoort daarin 17e plek (van de 50).

Vragen Tafel 2

4. Waar belegt Pensioenfonds Detailhandel nu in?

Pensioenfonds Detailhandel belegt in aandelen (wereldwijd), obligaties (staatsleningen vooral in Europa), bedrijfsobligaties (vooral in wat grotere bedrijven), hypotheken (in Nederland), vastgoed (wereldwijd) en een klein stukje in impact beleggen. Meer informatie vind je hier op de Pensioenfonds Detailhandel website en op het platform Jij&Wij Online:

<https://pensioenfondsdetailhandel.nl/mvb>

<https://pensioenfondsdetailhandel.nl/mvb-detail-page/beleggen-met-impact>
<https://www.jijenwijonline.nl/hoe-wij-beleggen/op-weg-naar-net-zero>

Kun je dat controleren?

In het jaarverslag is er veel informatie over de beleggingen, en op de website kun je alle individuele beleggingen inzien, op deze lijst.

De Nederlandse Bank (DNB) is de toezichthouder. Pensioenfonds Detailhandel levert de beleggingen ook aan bij DNB, zodat zij het ook kunnen controleren.

Zijn de beleggingen verzekerd?

Verzekeren van rendementen is heel erg duur en vooral als markten nerveus zijn (vergelijk het met het afsluiten van een brandverzekering als je dak al aan het smeulen is). Pensioenfonds Detailhandel heeft een lange beleggingshorizon. De beleggingshorizon is de tijdsduur waarin de investering voor een belegging gedaan kan worden. Pensioenfonds Detailhandel is van mening dat rendementen niet voorspelbaar zijn (je weet wanneer de beurs daalt of stijgt, maar je weet wel dat aandelen op lange termijn een hoger rendement behalen dan je spaarrekening). Tussentijds verzekeren betekent in feite dat je rendement opgeeft.

5. Is 8% rendement realistisch als er duurzaam belegd wordt?

Rendementsvoorspellingen zijn heel moeilijk te maken maar als je op de lange termijn kijkt (meer dan 100 jaar) kun je op aandelen (wereldwijd) ongeveer 6-8% halen. Wetenschappelijk onderzoek laat zien dat je dit ook kunt doen met het integreren van duurzaamheid in de portefeuille.

6. Wie bepaalt nu waar Pensioenfonds Detailhandel in belegt? Hoe is inspraak geregeld?

Het bestuur bepaalt het beleggingsbeleid. De beleggingscommissie, waarin bestuursleden zitten, bereidt beslissingen voor en wordt daarin ondersteund door adviseurs. Belangrijke beslissingen zijn hoeveel risico (binnen de wettelijke ruimte) kan worden genomen en in welke beleggingscategorieën wordt belegd (aandelen, obligatie, vastgoed etc.). Ook wordt hier voorbereid hoe duurzaamheid wordt meegenomen (het verantwoord beleggingsbeleid). Meer details hier: <https://pensioenfondsdetailhandel.nl/mvb/beleggen>

Vragen Tafel 3

7. Hoe werkt beleggen eigenlijk?

Zie vraag 6, vraag 12.

8. Hoe worden keuzes gemaakt?

Zie vraag 6.

9. Wat hebben de keuzes voor gevolgen voor mijn pensioen?

Ik ga ervan uit dat het gaat om de keuze om duurzaamheid te integreren of niet: Rendementsvoorspellingen zijn heel moeilijk te maken maar als je op de lange termijn kijkt (meer dan 100 jaar) kun je op aandelen (wereldwijd) ongeveer 6-8% halen. Wetenschappelijk onderzoek laat zien dat je dit ook kunt doen met het integreren van duurzaamheid in de portefeuille. Vervolgens wordt er vanwege risicobeheersing ook belegd in obligaties en vastgoed.

10. In het nieuwe pensioenstelsel, wat verandert er?

Net als in het huidige systeem wordt jouw pensioengeld samen met dat van alle andere pensioenfondsdeelnemers belegd. Dit blijft hetzelfde, maar je krijgt nu een eigen pensioenpot. Hierin wordt jouw pensioenpremie (de inleg) gestort. Een bedrag dat jij en je werkgever iedere maand inleggen. Omdat pensioenfondsen minder grote financiële buffers hoeven aan te houden, kun je je pensioenpot eerder zien plussen bij een goed beleggingsjaar. Maar het kan ook verminderen bij een slecht beleggingsjaar. Om dit te voorkomen zijn er zoveel mogelijk zekerheden ingebouwd. En vanaf het moment dat je dichterbij je pensioenleeftijd komt, wordt er door het pensioenfonds voorzichtiger belegd.

Meer informatie op de website van Pensioenfonds Detailhandel:

<https://pensioenfondsdetailhandel.nl/het-nieuwe-pensioen>

Zie ook:

<https://www.dnb.nl/actuele-economische-vraagstukken/pensioen/ons-pensioenstelsel-straks/#>

<https://www.pensioenuidelijkheid.nl>

11. Hoe doen jullie communicatie naar deelnemers?

Antwoord Pensioenfonds Detailhandel: we communiceren o.a. via de website, social media, Jij&Wij Magazine (voor werknemers), en de Pensioenkrant (voor gepensioneerden). We hebben ook een online platform Jij&Wij Online. Jij&Wij Online is speciaal voor mensen met een hart voor retail, van vakkenvullers tot winkel-tycoons.

<https://www.jijenwijonline.nl>

Vragen Tafel 4

12. Wat is beleggen?

Beleggen is het investeren in aandelen, obligaties, beleggingsfondsen of geld op een rekening. Toevoegend aan mijn antwoord in de zaal, is dat dit wat het NIBUD schrijft over beleggen:

<https://www.nibud.nl/onderwerpen/sparen/beleggen/>

<https://www.wijzeringeldzaken.nl/Beleggen/>

13. Hoe kunnen wij geld investeren zonder schade?

Beleggen gaat gepaard met schommelingen. Markten stijgen en dalen (beleggen in aandelen meer dan bijvoorbeeld in staatsleningen) en dat betekent dat de beleggingsportefeuille van Pensioenfonds Detailhandel fluctueert in waarde. Maar waar het om gaat is dat het geld voor de lange termijn wordt belegd. Gemiddeld genomen levert een aandelenportefeuille 6-8% rendement op. Maar er zijn jaren dat de beurs zakt met 20% en jaren dat ze stijgt met 40%.

Pensioenfonds Detailhandel spreidt haar beleggingen tussen risicovolle beleggingen (aandelen en vastgoed) en minder risicovolle beleggingen (bv staatsleningen en hypotheek). Op die manier worden de fluctuaties beperkt. Maar nog steeds zullen er jaren zijn van lagere rendementen en hogere rendementen (zeker als er wereldwijde uitdagingen zijn als de financiële crisis in 2008 of de recente oorlogen).

14. Wat verandert er in nieuw pensioenstelsel?

Zie vraag 10.

15. Waarom gaat de pensioenleeftijd omhoog? Hoe wordt dat besloten?

De pensioenleeftijd gaat omhoog, omdat mensen gemiddeld ouder worden en er is een stijgende tendens (de stijging gaat door). Om de pensioenen te kunnen blijven betalen is de AOW-leeftijd (basispensioen van de overheid) al verhoogd en stijgt die mee met de levensverwachting. Hetzelfde gebeurt met de pensioenleeftijd voor het pensioen dat je opbouwt via je werkgever.

Ik voeg ook het filmpje bij dat ik liet zien tijdens mijn presentatie:

https://youtu.be/fJd6PUdsBQQ?si=4P8BgsQV5Bc_npfl

16. Willen we beleggen emotioneel benaderen? Verstandig?

Pensioenfonds Detailhandel zal jullie op de tweede dag uitleggen hoe ze omgaan met duurzaamheid. Daarin komen ook elementen van subjectiviteit naar voren (bijvoorbeeld welke landen sluiten we waarom uit van beleggingen).

17. Hoeveel ruimte is er om te sturen buiten EU regelgeving?

Pensioenfonds Detailhandel is gehouden aan regelgeving van de EU maar ook in Nederland (toezicht door De Nederlandsche Bank en de Autoriteit Financiële Markten). Dat heeft vele facetten; dat is niet mijn specialiteit. Pensioenfonds

Detailhandel moet zich aan die regelgeving houden. Binnen die regelgeving zijn nog vele keuzes te maken.

18. Wat zijn de risico's van verantwoord beleggen?

Deze vraag is niet heel makkelijk te beantwoorden. Het ligt eraan hoeveel gewicht je geeft aan het integreren van duurzaamheid in je portefeuille. Als je bijvoorbeeld een portefeuille hebt met slechts een paar zeer duurzame aandelen dan scoor je hoog op duurzaamheid maar ook hoog op risico (weinig spreiding van risico). Heb je heel veel aandelen zoals in een index dan is er minder risico maar ook een lagere duurzaamheidsscore.

19. Waar wordt er belegd?

In feite wereldwijd al is dat afhankelijk van de beleggingscategorie. Er wordt bijvoorbeeld binnen aandelen belegd in heel veel landen (zowel ontwikkelde landen als bijvoorbeeld Verenigde Staten, Nederland, Verenigd Koninkrijk etc. en opkomende landen als Brazilië, India, Indonesië. Maar binnen de hypotheekportefeuille wordt er alleen belegd in Nederland. Staatsleningen komen vooral uit Europese landen, terwijl vastgoed voor een deel wereldwijd in ontwikkelde markten belegd wordt. Een ander (even groot) deel wordt belegd in Nederlandse woningen, kantoren en winkels. Meer details kun je hier vinden:

<https://pensioenfondsdetailhandel.nl/mvb/beleggen>

20. Wat is er allemaal mogelijk?

Dit is een heel open vraag. De huidige pensioenwet geeft een kader waarbinnen het pensioenfonds kan beleggen. Hiermee worden onverantwoorde risico's beperkt. Het is bijvoorbeeld niet mogelijk 100% te beleggen in aandelen, want dat zou gepaard gaan met heel hoge risico's. Ook is er dan meer kans op verlagen van de pensioenen of verhogingen van premies. De regels waar toezichthouder DNB op toeziet bieden de ruimte om breed te spreiden tussen beleggingen (in feite zoals Pensioenfonds Detailhandel doet).

21. Hoe werd er tot nu toe beslist hoe er werd geïnvesteerd?

Zie vraag 6.

22. Wat is de plicht van het pensioenfonds richting deelnemers?

Het uitbetalen van een goed pensioen. Daarvoor moet het pensioenfonds de pensioenregeling uitvoeren zoals sociale partners (vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties) hebben afgesproken. Daarbij zijn de hoogte van de premie en het beleggingsbeleid belangrijke ingrediënten.

23. Wat gebeurt er met de belegging als het misgaat?

Omdat Pensioenfonds Detailhandel belegt in duizenden aandelen (als we het antwoord beperken tot aandelen) is het effect van het faillissement van een onderneming relatief beperkt en staat er ook tegenover dat er ook beleggingen zijn in zeer succesvolle bedrijven zoals Google en Microsoft. Het effect op totaalportefeuille niveau van een faillissement is dus verwaarloosbaar, want:

risicospreiding. Als de hele markt keldert helpt ook risicospreiding niet meer (denk aan COVID). Gevolg: alle koersen zakken. Maar omdat Pensioenfonds Detailhandel een lange beleggingshorizon heeft komt er na zo'n periode altijd weer een herstel en zullen rendementen op lange termijn wederom tussen 6-8% zijn (van aandelen).

24. Waarom zou je verantwoord beleggen als je ook in crypto kan beleggen?

Pensioenfonds Detailhandel belegt op dit moment niet in crypto.

Cryptobeleggingen hebben meer risico's dan het pensioenfonds wil aanvaarden, en er is onvoldoende duidelijk over de toegevoegde waarde van crypto-beleggingen. De cryptomarkt is voor de risicohouding van het pensioenfonds onvoldoende gereguleerd, bijvoorbeeld rondom financiële stabiliteit, dekking, of risico's op het gebied van witwassen en belastingontduiking.

25. Is het mogelijk om buiten de EU te beleggen als pensioenfonds?

Ja. Er zijn in principe geen beperkingen. Zie ook vraag 19.

26. Wat houdt de Green Deal in voor pensioenfondsen?

Dit schrijft de Pensioenfederatie (de belangenbehartiger van Nederlandse pensioenfondsen):

“De EU wil dat de financiële sector bijdraagt aan het voorkomen van klimaatverandering en het verduurzamen van de economie in het algemeen. Pensioenfondsen spelen daarbij een grote rol en zullen moeten voldoen aan nieuwe Europese informatieverplichtingen. Europees beleid kan pensioenfondsen ook helpen bij hun ambities op dit vlak, door middel van duidelijkere informatie over de duurzaamheidsaspecten van bedrijven en financiële producten.”

Vragen Tafel 5

27. Ik heb een pensioengat, hoe kan ik dat het beste dichten?

Dat kan in de derde pijler (zie filmpje bij vraag 15.), dit betekent bij een bank of verzekeraar zelf iets regelen.

28. Hoe worden beleggingskeuzes gemaakt?

Zie vraag 6 en vraag 19.

29. Zijn verantwoord beleggen en rendementen strijdig met elkaar of niet?

Zie vraag 9.

30. Kan je ook beleggen zonder mensenrechten te schenden?

Antwoord Pensioenfonds Detailhandel: Dat is een lastige vraag om te beantwoorden, waarschijnlijk niet. Op dit moment zijn in de wereld heel veel waardeketens van producten afhankelijk van grondstoffen en/of arbeid waarbij mensenrechten worden geschonden. We weten dat bij de productie en winning van veel voedingsmiddelen (cacao, palmolie, etc.), metalen en mineralen (kobalt, lithium, koper), kleding (katoen, leerindustrie) mensenrechtenschendingen plaatsvinden. Die grondstoffen worden weer gebruikt in allerlei sectoren, bijvoorbeeld in de auto-industrie of in elektrische apparaten.

Ook voor bedrijven waarin wij beleggen die auto's of elektronica niet zelf verkopen, is het bedrijfsmodel er wel van afhankelijk: veel bedrijven kunnen niet functioneren zonder computers en telefoons. Dan gaat het om bijvoorbeeld om schendingen van arbeidsrechten of schendingen van landrechten van de oorspronkelijke of lokale bevolking. Bedrijven wordt gevraagd onderzoek te doen naar schendingen van mensenrechten in hun keten. Daarover praten we ook met bedrijven. Als bedrijven zeggen dat er in hun keten geen mensenrechtenschendingen plaatsvinden, geloven we dat eigenlijk niet. Omdat er altijd via bepaalde waardeketens gelinkt kan worden naar schendingen van mensenrechten. Het is wel belangrijk op te merken dat het beleggen zelf die mensenrechtenschendingen *niet* veroorzaakt, maar de beleggingen *wel* aan mensenrechtenschendingen gelinkt zijn.

31. Wat is het gemiddelde beleggingsprofiel/mix nu, en hoe verhoudt Pensioenfonds Detailhandel zich daartegen?

Pensioenfonds Detailhandel heeft een beleggingsprofiel dat lijkt op dat van andere pensioenfondsen. De Pensioenwet zorgt er voor dat pensioenfondsen redelijk op elkaar lijken. Pensioenfonds Detailhandel belegt relatief veel in makkelijk te kopen en verkopen aandelen en leningen, en minder in wat we 'private beleggingen' noemen, zoals private equity.

32. Hoe zie je de toekomst van pensioenen voor je in relatie tot demografie en aandeel ZZP?

Dat is speculeren maar hier een poging (mijn mening): De demografische ontwikkelingen, de individualisering in de samenleving, de ontwikkeling van de

arbeidsmarkt (meer zzp'ers en meer wisselingen van werkgever dan in het verleden) zou ertoe kunnen leiden dat pensioen meer en meer een individueel product wordt. Met de nieuwe regels voor pensioen gaat het al een stapje in die richting, maar ik ben van mening dat de evolutie in de richting van een individueler product door zal gaan. Zie ook antwoord op vraag 10.

33. Moet je een bepaald percentage in binnen- en/of buitenland beleggen, en zo ja, hoeveel?

Er zijn geen speciale restricties over beleggen in binnen- en buitenland (of in het algemeen). Er zijn wel uitzonderingen. Denk bijvoorbeeld aan het niet beleggen in landen die onder de sanctiewetgeving vallen, zoals Rusland.

Vragen Tafel 6

34. Hoe zorgen pensioenfondsen ervoor dat pensioenen kunnen blijven worden betaald?

Pensioenfondsen houden dit in de gaten door op de dekkingsgraad te sturen. De dekkingsgraad is een graadmeter voor de financiële gezondheid van een pensioenfonds. De dekkingsgraad geeft aan of een fonds voldoende geld in kas heeft om aan zijn verplichtingen te voldoen. Met andere woorden: of het in staat is de pensioenen uit te keren. Pensioenfonds Detailhandel heeft op dit moment een dekkingsgraad van rond de 120%. Dat betekent dat er voor elke 100 euro die moet worden uitgekeerd aan pensioenen (nu en in de toekomst) 120 euro in kas is.

35. En hoe besluit het pensioenfonds waarin te investeren? Wie besluit er?

Zie vraag 6 en vraag 19.

Vragen Tafel 7

36. Wat is het huidige duurzaamheidsbeleid?

Pensioenfonds Detailhandel zal dit in detail uitleggen op dag 2. Zie ook vraag 4 en 6.

37. Zijn er prestatiedoelen waarbinnen pensioenfondsen moeten werken?

De toezichthouders (DNB voor financiële gezondheid en AFM voor gedragstoezicht en communicatie naar deelnemers) beoordelen het beleid van het pensioenfonds aan de hand van financiële kengetallen (o.a. de eerdergenoemde dekkingsgraad: zie vraag 34) en andere karakteristieken zoals bijvoorbeeld de kwaliteit van de communicatie, de toegang tot informatie en de veiligheid van informatie. Pensioenfonds Detailhandel moet bijvoorbeeld elk kwartaal rapporteren aan de DNB over de financiële gezondheid.

38. Wat is verantwoord? Welke definitie?

Dat is voor een deel subjectief (we hebben allemaal verschillende begrippen van ethiek; denk aan uitsluiten tabak-producerende ondernemingen) en voor een deel behoorlijk objectief (de invloed van klimaat-risico op vastgoed dat ligt aan zee).

39. Verantwoord = wijze van beleggen, wat houd ik over straks?

Zie vraag 5.

40. Hoe gaat het nu en is dat inzichtelijk?

Zie vraag 6, alsmede de links naar de website van PD.

41. Ik wil weten waarin belegd wordt.

Pensioenfonds Detailhandel zal dit in detail uitleggen op dag 2. Zie ook vraag 4 en 6.

42. Hoe krijg ik meer grip op het beleid? Als deelnemer.

Pensioenfonds Detailhandel wil graag weten wat deelnemers vinden. In het verleden zijn er enkele enquêtes uitgezet en onderzoeken gedaan onder deelnemers. De Deelnemersdialoog gaat een stap verder. Pensioenfonds Detailhandel is zeer benieuwd naar de aanbevelingen die deze Deelnemersdialoog gaat opleveren.

43. Wat is verantwoord als je het aan BlackRock overlaat?

Blackrock belegt voor Pensioenfonds Detailhandel o.a. in aandelen en obligaties. Zij volgen de afspraken die ze met Pensioenfonds Detailhandel hebben gemaakt nauwkeurig (bv. welke index wordt gevolgd en hoe duurzaamheid wordt geïntegreerd). Van de regels die Pensioenfonds Detailhandel ze oplegt mogen ze niet afwijken. Blackrock is niet betrokken bij het stemmen op aandeelhoudersvergaderingen en de dialoog met ondernemingen. Dit wordt door Pensioenfonds Detailhandel samen met andere partijen uitgevoerd.

Antwoorden Rieneke Slager

Vragen Tafel 1

1. Overwegen pensioenfondsen om alleen lokaal of Europees te beleggen, dit is veel duurzamer?

De meeste pensioenfondsen beleggen in investeringen over de hele wereld, deze spreiding vermindert risico. Mocht het bijv. in Nederland niet goed gaan met de economie, dan kan dat worden opgevangen door investeringen elders ter wereld.

2. Hoe groot is de impact van aandeelhouders?

Dit is moeilijk om precies aan te tonen, want deze impact is meestal indirect, en aandeelhouders zijn niet de enigen die een bedrijf proberen aan te sporen tot meer duurzaamheid. Als aandeelhouders samen werken, wordt er vaak wel geluisterd, maar ook aandeelhouders kunnen bedrijven niet dwingen.

3. Sommige bedrijven doen zich voor als duurzaam... (niet leesbaar)

Het meten en rapporteren over duurzaamheid wordt minder streng gecontroleerd, er zijn minder wetten en internationale afspraken hierover, daarom kan er valse rapportage voorkomen.

4. Wie maakt de checks/hoe wordt duurzaamheid gecontroleerd?

Zie ook vraag 3. Verschillende organisaties maken ratings, labels, certificaties etc., maar deze zijn vaak gebaseerd op informatie over duurzaamheid die bedrijven zelf aanleveren en er is niet vastgelegd in wetten hoe duurzaamheid gemeten moet worden.

Vragen Tafel 2

5. Duurzaamheid is niet zo transparant, niet/moeilijk te controleren, nodigt uit tot 'corruptie', duurt lang, is ver weg. Kunnen we misschien beter dichtbij investeren? Zie antwoord vraag 1.

6. Hoe kunnen we krachten bundelen/een vuist maken?

Door samenwerking kunnen pensioenfondsen meer invloed hebben, bijvoorbeeld door samen dialoog aan te gaan met grote multinationals. Er zijn verschillende belangenorganisaties die hiervoor zijn opgericht, zowel in Nederland (bijv. Eumedion) als internationaal (bijv. the United Nations Principles for Responsible Investment).

Vragen Tafel 3

7. Wordt ook gescreend op belastingontduiking?

Er zijn wel investeerders die bedrijven aanspreken op hun beleid over belasting betaling en *belastingontwijking* (bijv. [Tax fairness \(unpri.org\)](https://www.unpri.org/)) Belastingontduiking is strafbaar, dus er zou in principe gescreend kunnen worden op bewezen gevallen van belastingontduiking.

8. Hoe snel kan een fonds schakelen als een investering niet duurzaam blijkt te zijn?

Dit hangt af van de organisatie van het verantwoord beleggen beleid en het type investering. In principe kunnen bijvoorbeeld aandelen snel verkocht worden, maar bij andere investeringen (bijv. vastgoed) kan dit langer duren. Als vooraf de beleggingsprincipes zijn vastgelegd, kan bij een schending van die principes meteen actie ondernomen worden.

9. Screening met betrekking tot de wapenindustrie?

Deze screening komt zeker voor; Nederland heeft internationale afspraken die clustermunitie verbieden getekend, en pensioenfondsen worden geacht niet te investeren in bedrijven die deze wapens produceren. Door de recente oorlogen is wel weer meer druk op pensioenfondsen om te investeren in de wapenindustrie.

10. Olie/gas – wat is de impact op plastic etc.?

Er zijn verschillende pensioenfondsen die niet meer investeren in bedrijven die fossiele brandstoffen (olie/gas/kolen) produceren, bijvoorbeeld de grote multinationals zoals Shell etc. uitsluiten. Dit stopt de chemische bedrijven niet om olie af te nemen voor het produceren van plastic.

11. Hoe wordt op mensenrechten gescreend?

Er zijn verschillende internationale afspraken over mensenrechten gericht op bedrijven, en er bestaan organisaties informatie over schendingen van die afspraken verzamelen, publiek maken en doorgeven aan investeerders. Hierbij wordt gekeken naar directe schendingen (door het bedrijf zelf) en indirecte schendingen (bijv door een partner van het bedrijf). Hiervoor wordt inderdaad de keten doorgelicht, want mensenrechtenschendingen komen vaak juist in de toeleveringsketen voor in bepaalde sectoren zoals kleding.

Vragen Tafel 4

12. Vallen wapens, kernenergie en chemie ook onder ESG-thema's?

Ja, zie ook vraag 9. ESG-thema's veranderen voortdurend, en eigenlijk kunnen alle thema's waarbij er een positieve of negatieve impact op duurzaamheid is onder ESG worden gerekend, maar de meeste pensioenfondsen kiezen voor beperkt aantal thema's.

13. Hoeveel weegt een ESG-rapport mee bij een investeringsbeslissing?

Dat hangt af van het verantwoord beleggingsbeleid van het pensioenfonds. Financiële overwegingen zullen ook altijd meewegen, maar voor sommige investeerders of thema's kunnen ESG-thema's meer of juist minder meewegen.

14. Wat zijn concrete voorbeelden bij de pijlers?

Voor de E-pijler (*environmental*, ofwel milieu) wordt er vaak gelet op de uitstoot van broeikasgassen – is er een strategie om deze te verminderen, is er een doel gesteld om deze naar nul terug te brengen, stoot dit bedrijf vergeleken met zijn concurrenten meer of minder uit? Voor de S-pijler (*social*, ofwel sociale aspecten) wordt er gelet op mens- en arbeidsrechten: heeft dit bedrijf geen mensenrechten geschonden in de keten? Heeft dit bedrijf geen arbeidsrechten, bijvoorbeeld over loon, werktijden of veiligheid geschonden? Voor de G-pijler (*governance*, of goed bestuur) wordt er gelet op het bestuur van de onderneming – is er bijvoorbeeld genoeg diversiteit; maar ook of er goed wordt gelet op het tegengaan van corruptie/omkoping.

15. Als je er achteraf achterkomt dat je hebt geïnvesteerd in een bedrijf dat niet overeenkomt met wat je wil, hoe ga je daarmee om?

Zie ook vraag 8. Afhankelijk van je beleid, kun je overgaan tot afstoten van je investering (bijv. aandelen verkopen) maar ook een dialoog aangaan om te kijken of het bedrijf van plan is zich te verbeteren.

16. Heeft het pensioenfonds een idee van het gewicht van 'duurzaamheid' t.o.v. andere parameters?

In principe zouden hierover duidelijke afspraken moeten worden gemaakt tussen het bestuur van het pensioenfonds, en de organisatie die de investeringen uitvoert, en regelmatig over worden gerapporteerd.

Vragen Tafel 5

17. Hoe meet je de impact in de 3 ESG-pijlers en hoe druk je die uit?

Hoe impact gemeten wordt hangt af van het instrument (dus screening/dialoog/integratie/impact investing) en het ESG-thema. Impact van screening kan bijvoorbeeld gemeten worden door de kijken of duurzame investeringen gemakkelijker/goedkoper kapitaal kunnen krijgen dan niet-duurzame investeringen. Bij dialoog wordt er bij impact vaak gekeken of het doel van de investeerder bij het begin van de dialoog – bijvoorbeeld een bedrijf aanzetten tot reductie van uitstoot broeikasgassen – wordt behaald. Door samenwerking kunnen investeerders ook weer impact hebben op andere investeerders, Zie ook [A More Impactful Strategy for Sustainable Investing \(hbr.org\)](https://hbr.org)

18. Waarom zijn pensioenfondsen huiverig om in wapenhandel te beleggen, en hoe wendbaar/flexibel is een pensioenfonds daarin te bewegen?

Zie ook vraag 9. In een aflevering van de tv serie Zembla zijn ooit de beleggingen van pensioenfondsen in producenten van clustermunitie openbaar gemaakt. Bij beleggingen in de wapenindustrie spelen ethische overwegingen mee; en wordt ook gekeken naar de regimes die klant zijn van wapenproducenten.

19. In hoeverre zijn andere pensioenfondsen/landen (bijv. Noorwegen) bezig met duurzaam beleggen?

Pensioenfondsen in veel landen zijn bezig met duurzaam beleggen; de landen in (West)-Europa met een sterk pensioensysteem zijn met name heel actief, waaronder Scandinavië. Het nationaal fonds in Noorwegen waar de opbrengsten uit de Noorse olieproductie belegd worden, is onder leiding van een Ethische Raad al langere tijd bezig met duurzaam beleggen, en heeft fossiele energieproducenten uitgesloten.

20. In hoeverre is Pensioenfonds Detailhandel al duurzaam aan het beleggen?

Antwoord Pensioenfonds Detailhandel: Dit is best een lastige vraag om antwoord op te geven. Het hangt van je definitie van duurzaam beleggen af en de criteria die je gebruikt. Pensioenfonds Detailhandel heeft ambitieuze doelstellingen rondom verantwoord beleggen: zo willen we in 2050 een netto-nul uitstoot via onze beleggingen bewerkstelligen, voeren we enkele honderden dialogen per jaar, en steken we veel tijd en energie in het meer verantwoord beleggen. Een belangrijke uitkomst van deze deelnemersdialoog zal zijn, of wij meer ambitieus moeten worden.

21. Waar staat technologische innovatie op de agenda?

Als technologische innovatie betrekking heeft op ESG-thema's (bijv. met betrekking tot transitie naar duurzame energie) zal deze in de dialoog naar voren komen. Ook AI zal op de agenda staan van investeerders met beleggingen in technologische bedrijven.

22. Hoe worden/hoe regelmatig worden beleggingsbeslissingen gemaakt?

Antwoord Pensioenfonds Detailhandel: Het beleggingsbeleid wordt bepaald door het bestuur van het pensioenfonds. Die stellen de regels op waar de beleggingen aan moeten voldoen. Dagelijkse beleggingsbeginselen worden getoetst aan dit beleid, en er wordt gemonitord door andere partijen of het allemaal volgens de regels en het beleid gaat.

23. Zijn er behalve duurzaamheid en rendement ook andere factoren om rekening mee te houden?

Onder zowel duurzaamheid als rendement kunnen heel veel factoren vallen die een positieve of negatieve invloed kunnen hebben. Vaak wordt informatie van analisten over groot aantal factoren meegenomen in beleggingsbeslissingen.

Vragen Tafel 6

24. Als je maar 1% van de aandelen hebt, hoe krijg je dan echt invloed?

Als aandeelhouder heb je bepaalde rechten, je mag bijvoorbeeld stemmen over voorstellen die het bestuur doet, en over wie er in het bestuur zit. Omdat je (een heel klein deel) eigenaar bent, kan je het bedrijf om verantwoording vragen over hun strategie. Door samen te werken met andere aandeelhouders, kun je vaak signaleren aan het bestuur dat duurzaamheid belangrijk is. Ook hebben (sommige) aandeelhouders kennis over duurzaamheid die voor het bestuur interessant is (bijv. hoe de concurrent met bepaalde ESG thema's omgaat). Als je je aandelen verkoopt, verlies je de directe toegang en het recht om te stemmen of te spreken op de aandeelhoudersvergadering.

25. Hoe zit het met de invloed van aandeelhouders op een bedrijf? Ligt de werkelijke macht niet bij het ondernemingsbestuur?

Zie ook vraag 24. Je kan als aandeelhouder bepaalde signalen afgeven aan het ondernemingsbestuur, door bijvoorbeeld tegen te stemmen of kritische vragen te stellen op de aandeelhoudersvergadering. Maar voor de meeste voorstellen is een meerderheid van aandeelhouders nodig, en voor bepaalde onderwerpen kunnen aandeelhouders alleen advies geven; het ondernemingsbestuur beslist.

26. Wat is een aandeel en hoe handelen mensen daarin?

Door een aandeel te kopen word je een eigenaar van een klein stukje van het bedrijf en heb je recht op het geld wat een bedrijf uitkeert als het winst maakt. Aandelen worden op de beurs gekocht en verkocht, een soort markt waarin de prijs van een aandeel onder andere afhangt van de prestaties van het bedrijf en van de vraag van andere investeerders.

Vragen Tafel 7

27. Wat merk ik als individu, heb ik invloed op de besluitvorming?

Als individu is het heel lastig om invloed te hebben op de besluitvorming van een onderneming. Omdat een pensioenfonds de inleg van vele deelnemers verzamelt en deze belegt in o.a. aandelen, wordt de invloed van een individu gebundeld, maar is het dus ook belangrijk om overeenstemming te bereiken over hoe deze invloed aan te wenden.

28. Wordt interpretatie door het bestuur zelf gedaan of uitbesteed?

Antwoord Pensioenfonds Detailhandel: We gaan er even vanuit dat dit om interpretatie over beleggingsbeslissingen gaat, of bijvoorbeeld beslissingen over hoe te stemmen bij een aandeelhoudersvergadering. Als er onduidelijkheid is over de interpretatie, zal een uitbestede partij dit altijd aan het pensioenfonds moeten vragen. Er is van tevoren scherp vastgelegd wat uitbestede partijen zelf mogen beslissen, en binnen welke grenzen, en welke beslissingen zij moeten voorleggen aan het pensioenfonds.

29. Door wie is deze theorie ‘verantwoord ondernemen’ opgesteld? Welke basisaannames zijn hiervoor? Zou dat in Azië anders zijn?

Er is niet één theorie verantwoord ondernemen. Wel is sinds de jaren 60 onderzoek gedaan naar bedrijfsethiek, dus de manier waarop een bedrijf beslissingen maakt over goed en fout in bepaalde situaties, en naar de positie van bedrijven in de samenleving. Er bestaan verschillende theorieën met verschillende aannames. Vaak wordt inderdaad gewezen op het feit dat de rol van bedrijven ten opzichte van de samenleving anders geregeld is in bijv. Noord-Amerika, Europa of Azië, en dat daardoor de aannames over wat onder verantwoord ondernemen valt, en wat de verantwoordelijkheden van een bedrijf zijn, hierdoor verschillen. Bijvoorbeeld in Noord-Amerika wordt meer aan de vrije markt overgelaten dan in Europa en Azië, waar overheden vaak een grotere rol spelen. Ook culturele verschillen bepalen hoe over duurzaamheid wordt gedacht.

Antwoorden Mart Keuning

Deze antwoorden worden vanaf 8 maart verwacht. Nog even geduld dus.

Vragen Tafel 1

1. Hoe beïnvloeden pensioenfondsen bedrijven en politiek? Hoe maak je een keuze tussen de verschillende belangen?

Deze vragen zijn beantwoord tijdens de vragenronde op 26 februari.

Vragen Tafel 2

2. Welke vorm van beleggen gebruikt Pensioenfonds Detailhandel in % aandelen, % obligaties, % investeerder?

Antwoord Pensioenfonds Detailhandel: wij beleggen ongeveer 58% in leningen (verschillende type leningen, zowel van landen als bedrijven) en 32% in aandelen (in verschillende markten). Ongeveer 1% als directe 'investeerder' via directe leningen. De andere beleggingen zijn in vastgoed en hypotheke.

3. Pensioenfonds Detailhandel investeert passief (via BlackRock). Hoeveel zicht/controle heeft Detailhandel op de impact van deze investeringen?

Antwoord Pensioenfonds Detailhandel: We hebben alle zicht en controle op die beleggingen. Wij bepalen volgens welke regels BlackRock mag beleggen. Van die regels mogen zij (bijna) niet afwijken. Die 'regels' zijn vastgelegd in zogenaamde op-maat-gemaakte benchmarks of indices die BlackRock moet volgen. BlackRock mag dus niet zelf actieve investeringsbelissingen nemen. Wij laten dit monitoren door twee externe partijen (onze custodian en onze externe risk-manager).

4. Is er een minmax % van een bedrijf waarin PD mag investeren?

Antwoord Pensioenfonds Detailhandel. In principe mag Pensioenfonds Detailhandel zoveel beleggen in een bedrijf als het wil tot een grens van 50% in aandelen. Maar daarbij houden we ons ook aan ons eigen beleggingsbeleid. Daar staan bijvoorbeeld regels in over dat wij het liefst zo gespreid mogelijk beleggen, om het risico te verkleinen.

5. Wat is de link naar de PD site waar wij alle info over de beleggingen van PD kunnen vinden?

Antwoord Pensioenfonds Detailhandel: De site over Verantwoord Beleggen vind je hier: <https://pensioenfondsdetailhandel.nl/mvb>

Vragen Tafel 3

6. Wat kan Pensioenfonds Detailhandel leren van ABP?

Deze vraag is beantwoord door Mart op 26 februari.

7. Wat gebeurt er als niemand je aandeel wil kopen?

Dan zal de prijs van dat aandeel zakken tot iemand het wil kopen voor de lagere prijs. Als dan nog niemand het wil, zal de prijs verder zakken tot het aandeel niets meer

waard is. Pensioenfondsen beleggen vaak in aandelen die heel goed verkoopbaar zijn, dus dat gebeurt niet vaak.

Vragen Tafel 4

8. Hoe wordt bepaald in welk type investeringen er wordt belegd?

Er wordt eerst bepaald wat de ambitie is van een pensioenfonds. Die ambitie heeft te maken met het uitbetalen van een goed pensioen. Daarna wordt een uitgebreide studie gedaan naar hoeveel rendement daarvoor gehaald zal moeten worden, en tegen welk risico. Dan wordt gekeken welk type investeringen daar goed bij past, en in welke verdeling (hoeveel % aandelen, hoeveel % obligaties, hoeveel % ander type investeringen). Ook belangrijk is of die investeringen passen bij de organisatie van het pensioenfonds (kan het pensioenfonds dat type investeringen wel goed monitoren en controleren, omdat ze bijvoorbeeld gespecialiseerd personeel daarvoor aannemen?).

9. Wanneer aandeel en wanneer lening?

Meestal zal een pensioenfonds aandelen en leningen hebben. Vaak ook van hetzelfde bedrijf. Een aandeel geeft een ander rendements-risicoprofiel dan een lening. Bij aandelen profiteer je als belegger van de waardestijging van een bedrijf, bij leningen profiteer je van de rente die het bedrijf betaalt op de lening. Leningen hebben daarbij vaak minder risico's, omdat je bij een eventueel faillissement voor de aandeelhouder recht hebt op het geld dat nog in de onderneming zit.

10. Waar haal je meer rendement uit, een lening of een belegging?

Dit hangt van de economische periode af. Meestal leveren aandelen meer op dan leningen. Dat hebben we de laatste tijd ook gezien: we komen uit een periode met hele lage rente, dus verdiende je als belegger minder geld op een lening. Omdat de rente zo laag was, konden bedrijven ook goedkoop lenen, en daardoor nam hun bedrijfsresultaat toe, en daarmee ook de waarde van een aandeel.

11. Hoe werkt het als er meer aandelen bijkomen? Impact zeggenschap?

Als er meer aandelen worden uitgegeven door een bedrijf, zal de zeggenschap van de aandeelhouders verminder ('verwateren'). Want de nieuwe aandelen hebben ook stemrechten.

12. Hoe ga je om met je aandelen en zeggenschap?

Deze vraag is op 26 februari besproken.

13. Hoe vindt Mart het om voor een ander Pensioenfonds te spreken?

We hebben als pensioenfondsen met dezelfde vraagstukken te maken. Ook hebben we allemaal dezelfde doelstelling: een goed pensioen voor onze deelnemers. Het is dus niet zo heel anders, we zijn meer collega's, en zeker geen concurrenten.

Vragen Tafel 5

14. In welke bedrijven/sectoren kun je wel beleggen om impact te maken? (bv schoon drinkwater, oplossing woningtekort?) Eigenlijk kan dat in bijna alle sectoren, en ook de sectoren die je noemt. In bijna alle sectoren moeten bedrijven verduurzamen, en door direct te investeren en direct geld te lenen, kun je dat als belegger mogelijk maken. Denk aan allerlei investeringen in hernieuwbare energie, het mogelijk maken van recycling bij bedrijven, het lenen aan midden- en kleinbedrijf om hun bedrijfsvoering te verduurzamen. Zoals in de presentatie van Mart naar voren kwam, maak je het meest directe impact als je optreedt als directe belegger, dus niet via aandelen of leningen die op de markt verhandeld worden.

15. Wie houdt toezicht op het beleggen van het fonds, is dat transparant, en vanuit welk belang wordt de politiek beïnvloed? Vanuit 'gewone man' of vanuit politieke kleur?

De Nederlandse Bank (DNB) houdt toezicht op pensioenfondsen. Ook zien we dat pensioenfondsen de laatste jaren zelf steeds transparanter zijn geworden over hun beleggingen, bijvoorbeeld door het publiceren van hun beleggingen op de website (zie hier [link](#)) voor ABP en hier [link](#) voor Detailhandel).

Pensioenfondsen beïnvloeden de politiek vanuit het doel van het pensioenfonds: het uitkeren van goede pensioenen. Dat pensioen is voor 'de gewone man', en heeft dus geen politieke kleur.

16. Belegt ABP als P.E. ook in start-ups?

Ja, we beleggen ook in startups.

17. Wat is eigenlijk genoeg rendement (bij P.E.)? Is P.E. hetzelfde als hedge fund?

Wat genoeg rendement is bij private equity hangt erg van de doelstelling van de belegger af. Daarbij moet je bij private equity ook altijd nog rekenen op hogere kosten dan bij 'gewone' aandelen, dus je zou als belegger altijd een hoger rendement willen dan op gewone aandelen, om voor die kosten te compenseren. Private equity (PE) en hedge funds zijn andere beleggingstactieken. Bij private equity wordt er direct belegd in ondernemingen, hedge funds beleggen in producten in de financiële markten (en dus indirect in ondernemingen).

18. Wat gebeurt er als je niet belegt?

Als je als pensioenfonds niet belegt, dan mis je rendement op je vermogen. En krijg je misschien alleen rente op je vermogen. Dat zou betekenen dat pensioenfondsen minder pensioen kunnen uitkeren.

Vragen Tafel 6

19. Wapens: hoe maak je onderscheid tussen defensie- en aanvalswapens?

Pensioenfondsen maken vaak een onderscheid tussen controversiële en niet-controversiële wapens. Hier is geen vaste definitie voor, maar controversiële wapens

zijn veelal wapens die kunnen worden ingezet op een manier die niet in lijn is met het oorlogsrecht en mensenrechten, en waarmee dat ook gebeurt. Denk dan bijvoorbeeld aan clusterprojectielen (het is voor pensioenfondsen verboden hierin te beleggen), maar ook nucleaire wapens, landmijnen, en witte fosfor. Niet-controversiële wapens zijn wapens die bijvoorbeeld ook door onze politie en leger worden gebruikt, zoals handwapens.

20. Verschillen in beleid tussen Pensioenfondsen?

Een groot verschil is bijvoorbeeld dat ABP niet langer in de fossiele industrie belegt, en Detailhandel wel. Ook belegt ABP meer als directe investeerder, en belegt Pensioenfondsen Detailhandel relatief meer in aandelen en leningen.

21. Samenwerking tussen PF?

Mart heeft een aantal voorbeelden genoemd waar ABP en Detailhandel samenwerken. Tijdens de Dialoogdag op 11 maart komt Rik Teeuwen meer vertellen over samenwerkingen tussen pensioenfondsen en andere beleggers.

22. Invloed/samenwerking PF-politiek – in relatie tot toekomst

23. Hoe worden binnen PF besluiten over beleggingen genomen?

Het bestuur neemt de besluiten over beleggingen. Vaak heeft het bestuur daarvoor ook een aparte commissie ingesteld, waarvan een aantal bestuursleden lid zijn. Deze commissie zal besluitvorming voorbereiden en voorbespreken. Het bestuur en de commissie zetten het algemene beleid uit, en beslissen niet dag-tot-dag wat de vermogensbeheerders moeten doen. Zij moeten zich houden aan de afspraken en overeenkomsten die in het beleid zijn vastgelegd, en dit wordt dagelijks gemonitord.

24. Hoe bereid je je voor op wat een bedrijf in de toekomst gaat doen – als dat niet met je beleid strookt?

Dat is best lastig. De meeste informatie die beleggers hebben over een bedrijf is informatie uit het verleden. Er komt wel steeds meer informatie die beleggers kunnen gebruiken over hoe goed bedrijven zijn voorbereid op bijvoorbeeld toekomstige verduurzaming. Bijvoorbeeld informatie over in hoeverre een bedrijf hun strategie en doelstellingen heeft afgesteld op het Klimaatakkoord van Parijs.

25. Welke instrumenten heeft PF Detailhandel en welk doel hoort daarbij?

Antwoord Pensioenfondsen Detailhandel: Pensioenfondsen Detailhandel gebruikt de instrumenten uitsluiting, integratie, stemmen en dialoog, en impact beleggen. De doelstellingen zijn om enerzijds aan te sluiten bij de voorkeuren van deelnemers, en anderzijds met een klein gedeelte van de portefeuille ook directe impact te maken.

Vragen Tafel 7

26. In hoeverre staat bedrijf open over dialoog over impact?

Dit is per bedrijf verschillend. Er zijn veel bedrijven al ver op streek om positieve impact te maken, of hun negatieve impact te verminderen. Deze bedrijven zijn soms meer geneigd een gesprek aan te gaan met beleggers over dit onderwerp.

27. Wanneer stap je in als aandeelhouder, leningsverstrekker, investeerder?

Als aandeelhouder en leningverstrekker: of als er nieuwe leningen worden uitgegeven, of wanneer je het aandeel of de lening van een andere belegger overkoopt. Directe investeringen doen pensioenfondsen vaak aan het begin van een proces. Er bestaat een zogenaamde tweedehandse markt, waarin zij ook later in kunnen stappen als investeerder, als een andere investeerder van deze investering af wil.

28. Wat als bedrijf zich niet aan investeringsafspraken houdt? Hoe ziet

escalatieproces eruit? Kun je actief bijsturen?

Deze vraag is beantwoord op 26 februari.

Vragen en Antwoorden Henk Groot, PF Detailhandel

Tafel 1

1.1 Wat voor partijen zijn Blackrock en Columbia Threadneedle en hoeveel controle heeft PF Detailhandel over hen?

BlackRock is een grote, wereldwijde vermogensbeheerder. Het woord ‘vermogensbeheerder’ zegt het eigenlijk al: ze zorgen dat vermogens van bijvoorbeeld pensioenfondsen beheerd worden en, omdat ze over de hele wereld aanwezig zijn, dit voor ons kunnen doen. Wij hebben zelf de mensen, systemen en (niet altijd) de benodigde kennis om dat zelf te doen. In ons geval krijgen ze bijvoorbeeld de opdracht om te zorgen dat onze aandelen wereldwijd worden gekocht en verkocht volgens onze wensen.

Columbia Threadneedle (CTi) is ook een wereldwijde vermogensbeheerder (doen op dat gebied niets voor ons want we hebben BlackRock daarvoor ingehuurd) maar biedt ook andere diensten aan waar wij van denken dat ze die beter kunnen dan BlackRock. Die diensten hebben met name te maken met dat ze bijvoorbeeld namens ons gesprekken kunnen voeren met directies van bedrijven in onze wereldwijde aandelen portefeuille.

Zij hebben hele grote teams zitten die dat namens ons en andere beleggers doen. Zelf hebben we de mensen daar niet voor. Ook biedt CTi een dienst aan die ervoor zorgt dat er wereldwijd op aandeelhoudersvergaderingen van bedrijven waar we in beleggen wordt gestemd namens ons. Wij geven aan hoe er gestemd moet worden namens ons en zij zorgen dat dit wereldwijd ook gebeurt.

1.2 Hoe kun je in gesprek blijven met ondernemingen als je het beheren van je portefeuille en je betrokkenheid uitbesteed?

Wat ik eerder al aangaf: wij besteden wel veel uit (veel partijen verlenen diensten aan ons) maar wij bepalen zelf hoe en wat die partijen namens ons kunnen/ mogen doen. Heel belangrijk: wij bepalen op alle vlakken zelf ons beleid en hoe dit beleid wordt uitgevoerd. De uitvoering doen we alleen niet zelf maar doen anderen namens ons.

Tafel 2

2.1 Wat gebeurt er met betalingen als er echt oorlog komt? Wat wordt gedaan tegen die risico's?

Wij hebben crisisplannen. Om een voorbeeld te noemen: aan het begin van de Coronatijd gingen alle aandelenbeurzen wereldwijd enorm naar beneden (alle prijzen van aandelen werden in korte tijd veel minder waard). Het crisisteam van het pensioenfonds is gelijk bij elkaar gekomen om te beoordelen of en wat er op korte

termijn nodig was om de ‘schade’ eventueel te kunnen beteugelen. Ook toen de oorlog in de Oekraïne begon hebben we gekeken of er maatregelen genomen moesten worden om ‘schade’ te voorkomen.

Als er echt oorlog uitbreekt in Nederland of (verder in) Europa: we hebben weliswaar een wereldwijd gespreide portefeuille maar er zit ook veel ‘Europa’ in. Dus dat er dan flinke financiële schade zal zijn (voor iedereen op alle fronten dus ook verder dan het pensioenfonds) is bijna onontkoombaar vrees ik. Daar kan je je heel moeilijk tegen beschermen.

2.2 Heeft PF Detailhandel al eens uitgestapt (uit een onderneming)? Hoe vaak?

Wij hebben paar jaar geleden besloten uit tabak te stappen (producenten). Ook hebben we jaren geleden besloten niet meer te beleggen in producenten van cluster munitie.

2.3 Hoe schat je risico’s van beleggingen in?

Bij beleggen hoort risico. Hoe onzekerder de belegging, hoe hoger de vergoeding (rendement) maar ook hoe hoger het risico dat het misgaat. Daarom doen wij veel studie naar welk risico we kunnen nemen om te zorgen dat we de pensioenen altijd kunnen uitbetalen en (door beheerst risico te nemen) ook een zo groot mogelijke kans op verhoging van de pensioenen te komen.

Tafel 3

3.1 Blijft de pensioengerechtigde leeftijd zoals die nu is of gaat die nog verder omhoog?

Ik verwacht dat die nog omhoog zal gaan vanwege de flinke vergrijzing (een steeds groter gedeelte van de bevolking is oud een steeds kleiner gedeelte is jong). Als de pensioenleeftijd gelijk blijft houdt dit dus ook in dat een steeds kleiner gedeelte van de bevolking dit moet ophoesten.

3.2 Hoe kun je inzichtelijk maken waar al je verschillende pensioenfondsen te bereiken zijn? Kun je pensioen dat je bij een ander fonds hebt opgebouwd overzetten naar PF Detailhandel?

Op www.mijnpensioenoverzicht.nl kan je zien waar je allemaal pensioen hebt opgebouwd. En ja, je kunt je pensioen van het ene naar het andere pensioenfonds overzetten (dit noemen we in jargon ‘overdragen’). Op onze website staat ook informatie hoed je dit kunt doen.

3.3 Kunnen jullie een overzicht laten zien van hoe de beleggingen van PF Detailhandel zijn verdeeld over verschillende sectoren, in procenten?

Op de website staat hoe we de beleggingen procentueel hebben belegd en er zijn ook overzichten waar we precies in beleggen:

<https://pensioenfondsdetailhandel.nl/mvb/de-beleggingsportefeuille>

Tafel 4

4.1 Wat is de impact van het nieuwe pensioenstelsel en wat gaat er veranderen?

Het nieuwe pensioenstelsel (Wet Toekomst Pensioenen) is lastig uit te leggen in een paar zinnen. Ik heb een korte video gevonden op 'pensioenduidelijkheid.nl' die de hoofdlijn in een paar minuten uitlegt. Ook op de website van ons pensioenfonds staat al veel informatie. Vooralsnog lijkt het erop dat Pensioenfonds Detailhandel overgaat op het nieuwe stelsel vanaf 1 januari 2026.

https://www.pensioenduidelijkheid.nl/?gad_source=1&gclid=EAIaIQobChMIgc_xsbjxhAMVwIiDBx01DAZKEAAYAiAAEgKWe_D_BwE

4.2 Kan de politiek de beleggingen een andere kant opsturen?

Met regels, richtlijnen en wetten kan het een bepaalde kant opgestuurd worden (bijvoorbeeld richtlijnen vanuit de EU over groene beleggingen en transparantie daarover). Het is niet zo dat de politiek bepaalt waar we wel en niet in mogen beleggen behalve als er internationale sancties zijn opgelegd (wij beleggen bijvoorbeeld niet in Rusland, Iran etc. omdat ze op de sanctielijst van de UN staan). Verder is het zo dat we onder toezicht staan van De Nederlandse Bank. Die houdt er bijvoorbeeld toezicht op dat we niet te veel risico nemen met onze beleggingen.

Tafel 5

5.1 Als je zou gaan investeren in een digitale munt, ga je dan mee in de stroom of investeer je er écht in?

Als het gaat over crypto: we beleggen er niet in en gaan dit op korte termijn ook niet doen (dit zal De Nederlandse Bank ook niet goedvinden) dus deze vraag kan ik niet beantwoorden.

Tafel 6

6.1 Hoe kan PF Detailhandel helpen zorgen dat de aanbevelingen en de opvolging daarvan 'smart' zijn, de realistisch en meetbaar?

Over hoe en wat zullen we nog moeten nadenken. Vandaar dat ik ook heb

aangegeven

dat het bestuur wat tijd nodig heeft voor terugkoppeling op de aanbevelingen (is

natuurlijk heel erg afhankelijk wat de aanbevelingen worden) maar ‘smart’ realistisch en meetbaar zijn wat ons betreft sowieso belangrijke uitgangspunten, helemaal als het om Maatschappelijk Verantwoord Beleggen gaat.

6.2 Kun je als pensioenfonds ook invloed uitoefenen op het beloningsbeleid van ondernemingen en zo helpen de inkomenskloof te verkleinen?

Jazeker. Beloningsbeleid iets waar we heel scherp op zijn en in gesprekken (dialog) en op aandeelhoudersvergaderingen (stemmen) invloed op proberen uit te oefenen.

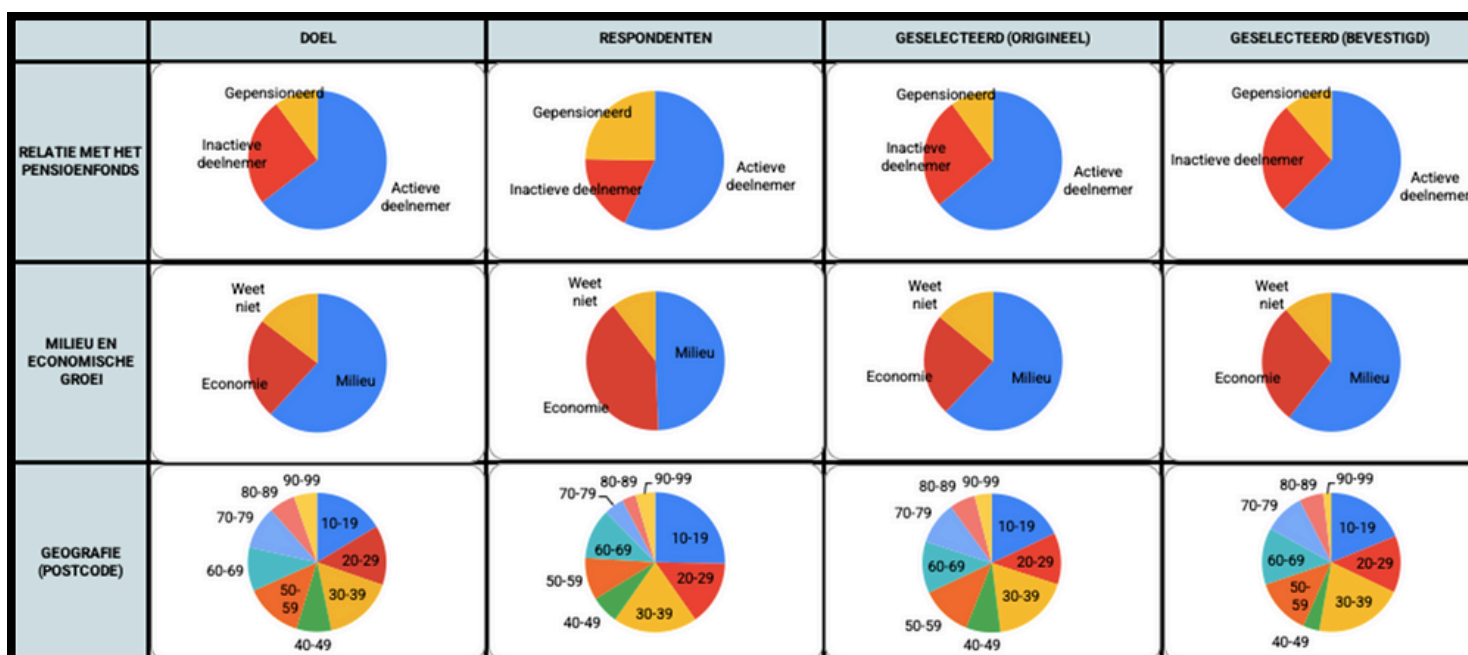
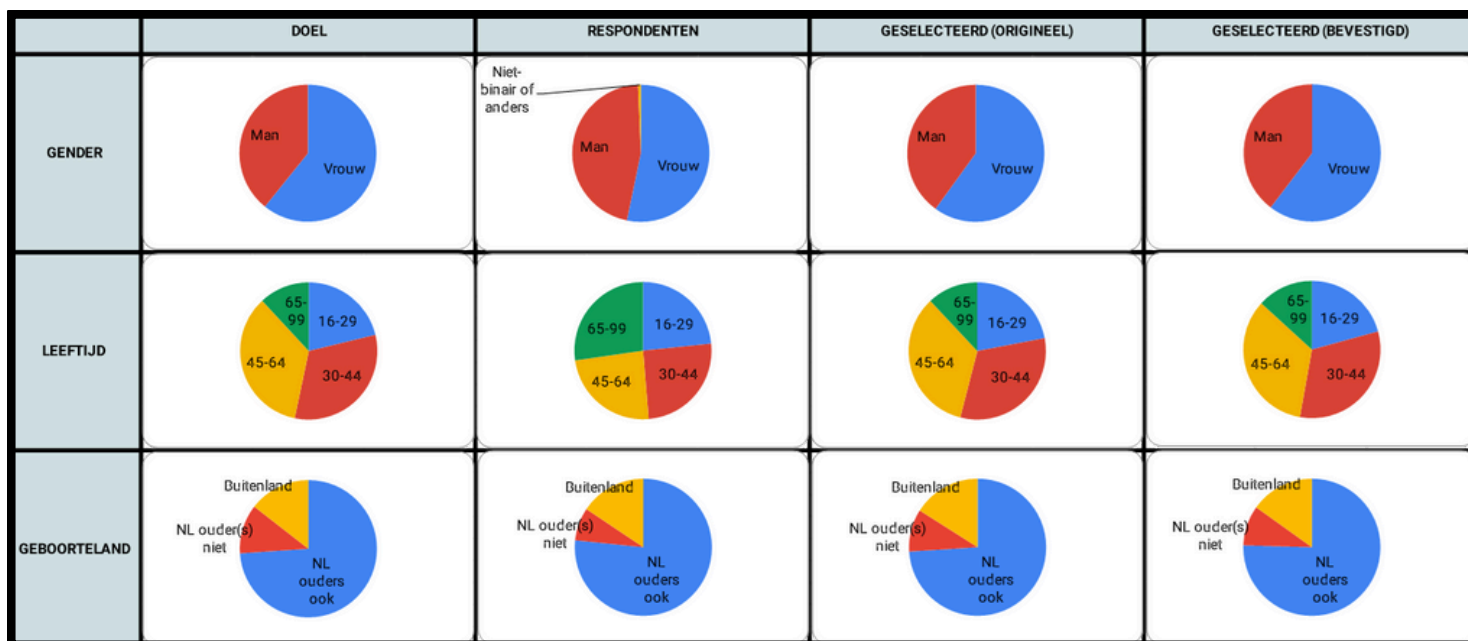
Tafel 7

7.1 Wat moeten we weten over de nieuwe pensioenwet?

Zie vraag 4.1

Bijlage 3

Rekrutering van deelnemers: doelstellingen en resultaten (Sortition Foundation)

Bijlage 4

Toekomst: onderwerpen

Vrede, oorlog en wapens		
Immigratie en emigratie	Pensioenen in brede zin	Basisinkomen
Klimaat	Belastingen	Ouderenzorg
Leefbaarheid en milieu	Impact bereiken met verantwoord beleggen	Studentenhuisvesting
Technologie	Samenwerking tussen pensioenfondsen	Lagere kosten levensonderhoud
Gezinsleven en zorg	Deelnemers en burgers betrekken	Meer respect voor ras en religie
Intergenerationeel	Goed bestuur	Eerlijke handel
Ongelijkheid, armoede en rechtvaardigheid	Gezondheid	Zelfvoorzienendheid landelijk en lokaal
Consumeren en consuminderen	Desinformatie	Meer wet- en regelgeving
Wonen	Samenwerking in Europa en internationaal	Keuzemogelijkheden voor duurzame thema's
Samenzijn en eenzaamheid	Fatsoenlijke pensioenen	Transparantie
Actie, invloed en macht	Werkgelegenheid	Overheidssubsidies
Duurzaamheid	Fusies en overnames van bedrijven	Voortbestaan pensioenfondsen

Besproken aan 3
of meer tafels

Besproken aan 2 tafels

Besproken aan 1 tafel